॥ ओ३म् ॥

खलानां कण्टकानां च
द्विविधैव प्रतिक्रिया।
उपानन्मुखभंगो वा
दूरतो वा विसर्जनम्।।

(चाणक्य-नीति)

RNI No. : DELSAN/2011/38660 ISSN 2321 - 4937

सत्यनिष्ठा जयेल्लेखनी निर्भया

संस्कृत – संवादः

पाक्षिकं समाचारपत्रम्

संपादकीयकार्यालयः ए-२/३२, वजीराबाद मार्गः, भजनपुरा, देहली-११००५३, दूरभाषः ९३११०८६७५१
ई-मेलः sanskritsamvad@gmail.com वेवसाइट.: www.sanskritsamvad.com मूल्यम्-रू. ५/-

॥ ओ३म् ॥

कुचैलिनं दन्तमलोपसृष्टं
बह्वाशिनं निष्ठुरभाषिणं च।
सूर्योदये चास्तमिते शयानं
विमुञ्चति श्रीर्यदि चक्रपाणिः।।

(चाणक्य-नीति)

卐 वर्षम्-७ 卐 अंकः-१४ (१५६) 卐 १६ जनवरीमासः २०१८ तः ३१ जनवरीमासः २०१८ पर्यन्तम् 卐 विक्रमसंवत्-२०७४ 卐 सृष्टिसंवत्-१,९६,०८,५३,११५ 卐 पृष्ठम्-८

आदिशंकराचार्यस्य दर्शनं मध्यप्रदेशस्य विद्यालयीय पठ्यक्रमे पाठयिष्यति

भोपाल। मध्यप्रदेशसर्वकारः आदिशंकराचार्यस्य जीवनमेवं तेषां दर्शनं कृत्वा एकात्म-यात्रा निस्सारयति। एवं तेषां जीवनसम्बन्धि विषयं 11वीं हिन्दी विशिष्टस्य पुस्तके पाठनं भविष्यति। अनेन छात्र अपि तेषां दर्शनं ज्ञातुं शक्यते। नूतन शिक्षणसत्रे प्रकाशमान पुस्तके पाठोऽयं सम्मिलितो भविष्यति।

पाठे आदिशंकराचार्यस्य बाल्यकालात् प्रारभ्य महेश्वरस्य प्रकांड विद्वान् मण्डनमिश्र पर्यन्तं तेषां शास्त्रार्थ सम्मिसितो अकुर्वन। अयं पाठं माध्यमिक शिक्षा मण्डस्य उपाध्यक्ष व पाठयपुस्तक स्थायि समितेः स्थाई सदस्य डॉ. भागीरथकुभरावतः लिखितवान। अयं पाठं निबन्ध शैल्यां लिखितवान। पाठे उक्तवान यत् केन प्रकारेण शंकराचार्यः अष्टवर्षस्य अवस्थायां मातुः आज्ञा स्वीकृत्य गुरोः अन्वेषणाय वनारस गतवान। तत्र एकः महात्मा शंकराचार्यं ओंकारेश्वरे संतकुमारिलभट्टेन दीक्षा गृहणाय उक्तवान। यदा शंकराचार्यः ओंकारेश्वर गतवान तदा कुमारिलभट्टः स्व गृहे ध्यानमग्नः आसीत् यदा तेषां अवधानं समाप्तो जातः तदा ते अपश्यन् यत् समक्षे एकः बालक उपस्थितोऽस्ति। ते शंकराचार्यं अपृच्छन यत् भवान क अस्ति? अस्मिन्नुपरि ते उत्तरं दत्तवन्तः यत् अहं ब्रह्मास्मि'' तदनन्तरं ते तान् दीक्षा दत्तवन्त एवं वेदानां ज्ञानमपि दन्तवन्तः। तदन्तरं ते देशाटनं कृतवन्तः। महेश्वरे मण्डमिश्रेण सह शास्त्रार्थमकरोत। शास्त्रार्थे ते माण्डनमिश्रं पराजितं कृतवनः।

संस्कृते मंचित नाटकानां माध्ययेन प्राप्तम् एकांकि नाटकानां विधा-डॉ. कान्ताभाटिया

नवदेहली। संस्कृत-साहित्ये एकांकिनाटकानां लेखनम् एवं मंचनमादिकालात् प्रचलति। विश्वस्य नाट्य निर्देशकान् एवं मंचन कलाकारान् एकांकि नटकानां विधा संस्कृत साहित्ये लिखितनाटकानां मंचनस्य माध्यमेनैव प्राप्तम्। पूर्ण नाटकं बहुषु अंकेषु अथवा रुपकेषु लेखनं भवति। तेषु अंकेषु महत्वपूर्णं व्यक्तवती। डॉ. भाटिया अग्रे उक्तवती यत् साहित्यं दृश्य एवं अभिनय विधायाः माध्यमेन जनान् अल्पसमये भावबोधितुं शक्यते। नाटकानां माध्यमेनैव लेखकान् कलाकारान् एवं तेन सह सम्बन्धित अनेक क्षेत्रस्य जनान् स्व प्रतिभा प्रदर्शनस्य अवसरः प्राप्यते।

अस्मिन्नवसरे आकादम्याः सचिवः डॉ. जीतरामभट्टः उक्तवान्

कस्यापि एकस्य अंकस्य मंचनमेकांकी नाटकं भवति। अधिकाधिक नाट्यमंचक नाटकेन महत्वपूर्ण खण्डं मंचनं कृत्वा न्युनातिन्युन-समये जनान् नाटकेषु निहित शिक्षा, समाजं प्रदानस्य कार्य करोति।

विचारोऽयं दिल्लीसंस्कृतअकादमीमाध्यमेन मातासुन्दरी महाविद्यालय आई.टी.ओ. नवदेहल्याआयोजित ''महाविद्यालयीय संस्कृतएकांकी नाटकाना मंचनस्य उद्घाटनसमये दिल्लीसंस्कृतआकादम्या उपाध्यक्षा डॉ. कान्तारानीभाटिया यत् संस्कृतसाहित्ये अनेक एकांकी नाटक उपलब्धोऽस्ति यस्य। मंचन कुर्तं शक्यते।

अस्मिन्नवसरे कार्यक्रमस्य मुख्यातिथि दिल्लीविश्वविद्यालस्य संस्कृतविभागाध्यक्ष प्रो. शारदाशर्मा उक्ववती यत् यदा वयं एकांकी नाटकान् पश्यामि तदा अस्माकं ध्यानं स्वयमेव विषयवस्तुप्रति गच्छति। एकांकी नाटकेषु साहित्यस्य गंभीरता परिदृश्यते।

शेषभागःतृतीयपुटे

भाषा आन्दोलनस्य प्रणेता डॉ. वलदेववंशी दिवंगतो जातः

फरिदावाद। प्रख्यात साहित्यकार एवं भाषा आन्दोलनस्य प्रणेता डॉ. वलदेववंशी महोदस्य हृदयाघात कारणेन निधनमभवत्। तेषां अन्त्येष्ठि संस्कारे अधिकाधिक संख्यकजनाः हिन्दीसाहित्यस्य विद्वान्सः, शिक्षाविद् कवि व पत्रकार उपस्थिताः आसन्। डाँवंशी 80 दशके देहल्यां संघलोकसेवा आयोगस्य प्रवेशद्वारे भारतीभाषायाः अधिकाराय विश्वस्य सर्वाधिक वृहदान्दोलनस्य नेतृत्वम् अकरोत्। तस्मिन् आन्दोलने डॉ. वंशी महोदयेन सह अटलविहारिवाजपेयी, स्व. विश्वनाथप्रतापसिंहः, लालकृष्णआडवाणी, रामविलासपासवान सदृश वरिष्ट नेतारोऽपि स्व योगदानं दत्तवान। आन्दोलनस्य संयोजकः पुष्पेन्द्रचौहान आसीत्।

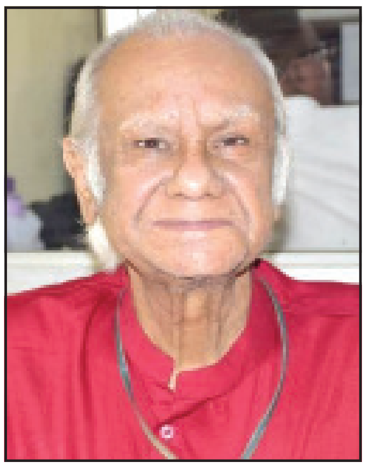

डॉ. वैशीमहोदयस्य जन्य 1 जून 1938 तमे वर्षे पाकिस्तान प्रदेशस्य मुल्तान नगरे अभवत। ते कथा, कविता एवं लेखानां माध्यमेन देशे-विदेशषु हिन्दी साहित्यं प्रेषणस्य कार्यमकरोत् डॉ. वंशीमहोदयं राष्ट्रपति माध्यमेन महामंडित राहुलसांकृत्यायन पुरस्कारस्यातिक्त कवीरशिखरसम्मान, मलूकरत्न सम्मान एवं दादूशिखर सम्मानोऽपि प्राप्तवान।

केन्द्रियविद्यालये हिन्दी-संस्कृत प्रार्थनायां प्रश्नचिन्हः

नवदेहली। देशे केन्द्रियसर्वकारस्य मानवसंसाधनमन्त्रालयस्थान्तर्गत केन्द्रियविद्यालये प्रचल्यमान प्रार्यनायामपि प्रश्नचिन्हम् उपस्थापितवान। संस्कृतश्लोक ''असतो मा सदभमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा अमृतमगमय। ऊँ शान्ति, शान्ति, शान्ति एवं हिन्द्यां'' दया कर दान भक्ति का हमें परमात्मा देना, दया करना हमारी आत्मा में शुद्धता देना। एतादृशी प्रार्थना सत्य एवं धर्मस्य मार्गे गमनमेवं ज्ञानस्य मार्ग द्योतयति। परञ्च उच्चतमन्यायालये एकः मध्यप्रदेशस्य अधिवक्ता अस्मिन्नुपरि धार्मिकतायाः आधारे याचना दत्वा प्रश्नचिन्हं उपस्थापितवान। उच्ततम न्यायासयः केन्द्रसर्वकारेण अस्य स्पष्टिकरणं प्रस्तौतुं कथितवान यत् केन्द्रिय विद्यालयेषु हिन्द्याः प्रार्थना एवं संस्कृतश्लोकः हिन्दुधर्मं प्रदर्शयति। संविधानस्य अनुच्छेद 28(1) तहत सन्दर्भित कस्यापि सर्वकारशिक्षण संस्थाने कस्यापि प्रकारस्य धार्मिक निर्देश दातुं न शक्यते। एवं उक्तवान यत् अल्पसंख्यक समुदायस्य बालकाः एवं नास्तिक जानाः यो एतादृशी प्रार्थना व्यवस्थायै असन्तष्टोऽस्ति तर्हि तेन सह तेषां संवैधानिक अधिकारानां हननं भवति। उक्तवान यत् संविधान सर्वं व्यक्तिगत स्वतन्त्रता प्रददाति परञ्च विद्यालये बालकान् प्राथनायै प्रेरितं कर्तु न शक्यते।

राजनीतौ खेलं भावना भवेत् क्रीडासु राजनीतिः नैव भवेत् – मुख्यमंत्री श्री चौहानः

मुख्यमंत्री श्री शिवराज सिंह चौहानः अद्य अत्र ओल्ड कैम्पियन विद्यालयः प्रांगणे भोपालं खेलं पत्रकारः संघेन आयोजिता द्वाविंशतिः तमा आईईएस पब्लिक विद्यालयः इंटर प्रेस प्रतिस्पर्धा अष्टादश

अधिकं द्वि सहस्त्रं वर्षस्य शुभारंभं कृतवान्। स्ः वैटिंग इति कृत्वा प्रतियोगितायाः औपचारिकं प्रारम्भं कृतवान्।

जनसम्पर्क मंत्री डॉ. नरोत्तम मिश्रः, विधायक श्री सुरेन्द्र नाथ सिंहः, बिल्डर्स एसोसिएशन ऑफ मध्य प्रदेशस्य अध्यक्षः श्री दिलीप सूर्यवंशी, भाजपा राज्यम् उपाध्यक्षः श्री ब्रजेश लूनावतः, सेंट्रल प्रेस क्लब अध्यक्षः श्री विजय दासः, आईईएस समूहस्य अध्यक्षः श्री पी.एस. यादवः च बहु संख्यायां क्रिकेट प्रेमिनः च क्रीडकाः उपस्थिताः आसन्।

मुख्यमंत्री उक्तवान् यत् जीवनम् एकं खेलम् अस्ति। एनं क्रीडा भावनया जीवितव्यम्। सः उक्तवान् यत् राजनीतौ अपि क्रीडा भावना भवितव्या पंच क्रीडासु राजनीतिः नैव भवितव्या। श्री चौहानः उक्तवान् यत् पत्रकारितायाम् अनवरत् श्रमं करणीयम्। अतएव शरीरं स्वस्थं भवितव्यम्। एतस्मै क्रीडाभिः युक्तः भवितुम् आवश्यकम् अस्ति। क्रीडाः मनांसि आनंदं ददति। सः उक्तवान् यत् एषा प्रतियोगिता अधुना राज्यस्य प्रमुखा प्रतियोगिता अभवत्। सः प्रतियोगितायां भागं नयन्तः क्रीडकेभ्यः शुभकामना दत्तवान्।

प्रथमा स्पर्धा सी.एम. इलेवन च पत्रकारः इलेवन मध्ये क्रीडिता। मुख्यमंत्री उत्तमम् आयोजनाय आयोजकेभ्यः शुभकामना दत्तवान्। संघस्य संरक्षकः श्री मृगेन्द्र सिंहः स्वागतं भाषणं दत्तवान्। मुख्यमंत्री आईईएस समूहस्य वार्षिकी पत्रिकायाः विमोचनं कृतवान्। श्री चौहानः मध्यप्रदेशस्य प्रतिनिधित्वं कुर्वाणं सेंट्रल जोन इत्यस्य प्रतिभाशाली क्रिकेट क्रीडिकाः सुश्री प्रीति यादवा च स्नूकर क्रीडकः श्री कमल चावलायाः स्वागतं कृतवन्तौ।

ओंकारेश्वरे आदिगुरु शंकराचार्यस्य 108फीट वृहदाकार प्रतिमायाः निर्माणाय धातुसंग्रह हेतु एवं जनजागरणाय एकात्मक यात्रायाः आयोजनमभवत्

मुख्यमंत्री श्री शिवराज सिंहचौहान विदिशायां जनसंवादे एकात्मक यात्रायाः मूलस्वरूपस्य सार्थकता हेतु संकल्पः दत्तवान

पुष्पाणां सुगन्धेन बैतूलस्य प्रत्येकं गृहं सुगन्धितं भविष्यति

बैतूले शासकीया रोपण्याः पुष्पाणां सुगन्धं सम्प्रति सामान्यः जनस्य गृहेषु सुगन्धितं भविष्यति। कम्पनी गार्डन बैतूलस्य वाटिकायाम् अनुमानतः द्वादश संख्यात्मकं देशीयं विदेशीयं हाइब्रिड पुष्पाणि च सज्जात्मकाः पादपाः वाटिकायां जनिताः भवन्ति।

इदानीं पर्यन्तं बैतूले सामान्यः जनः स्वकीया वाटिकायाः अधिकं मूल्ये पुष्पाणि एवं सज्जात्मकाः पादपाः क्रेतुं बाध्याः भवन्ति स्म। उद्यानिकी विभागं शासकीयाः वाटिकासु पुष्पाणि एवं अन्याः सज्जात्मकाः पादपाः वर्धित्वा शासकीयं मूल्ये उपलब्धं कारयितुं प्रयासं कृतवान्। वर्तमाने वाटिकायां पंचाशत् अधिकं विभिन्नं प्रकाराणां पुष्पाणि एवं सज्जात्मकाः पादपाः विक्रयाय उपलब्धं सन्ति। वार्षिकी सज्जा पादपाः यथा कोलियस, क्रोटन, पेंटास, एकलिफा, मनीप्लांट, मान्सटेरा, एलेनथिमम, रसेलिया, इम्प्रेशन, पार्चुलाका, थूजा, सेवंती, गुलाब, बोगनबेलिया, लॉर्जस्टोनिया, मधुकामिनी, रातरानी, फायरवॉल, डायफनबेकिया, बिगोनिया, रिबनग्रास, लिली, सकुलेंट, जासौन, फर्न, डहेलिया, अरेलिया, ड्रेसिना आदीनि उपलब्धं सन्ति। शीतं ऋत्तुः कृते ऋतुः पुष्पाणां पादपाः यथा सिलवरवायडेजी, स्वीटविलयम्, नस्टेसयम्, लेडिलस, सालविया, कैन्डीटफ, फ्लाक्स, पेपर फ्लावर, एक्रोक्लायनम्, लॉर्कस्पर, रेडपॉपी, हॉलीहॉक, डॉयएन्थस, पिटूनिया, सनफ्लावर, कैलिफोर्निया, डॉयथस, कैलेन्डुला, गेंदा गेंदी आदीनां पादपाः सज्जाः कृताः।

वाटिकायाम् एकं विशेषं प्रकारस्य पादपः 'चेजिंगरोज' अपि उपलब्धम् अस्ति। अस्य पादपस्य विशिष्टता एषा अस्ति यत् अस्मिन् पादपे विकसितानि पुष्पाणि दिवसे त्रिवारं पृथक् पृथक् रंगं परिवर्तयन्ति।

एतद् अतिरिच्य विभिन्नं प्रकाराणां पुष्पाणि आम्रम्, अमृतफलं, निम्बुकं, जम्बुकम्, सीताफलं, आमलकम्, मनगा, लोगानलीची, अंजीरम् आदेः ग्राफ्टेड एवं बीजू पादपाः अपि शासकीयं मूल्ये उपलब्धं कारयन्ते। गुलमोहरं, बोगनवेलिया, क ? निम्बम्, तुलसी, अशोकः, पामं, सीरसं, मधुरं निम्बम्, इमलिका, पिप्पलः, वटः, शमी आदीनां पादपाः अपि उपलब्धाः सन्ति। कृषकान् विभिन्नं प्रकाराणां शाकानि रक्तांकम्, वृन्तांकम्, मरीचिका, पत्रजिह्वा, पुष्पाजिह्वा, पलाण्डुः, लौकीं, गिलकीशाकं, कूष्माण्डं, कारवेल्लम् आदीनां हाइब्रिड प्रजातेः पादपाः अपि शासकीयं मूल्ये उपलब्धं कारयन्ते। सफलतायाः कथा (बैतूलम्)

मुख्यमंत्री श्री शिवराजसिंहचौहान एवं तस्य धर्मपत्नी श्रीमती साधनासिंहचौहान विदिशायां एकात्मकयात्रा जनसंवादे सरसंघचालक श्री मोहनभागवत् सम्मानिमकरोत्।

झाबुआ मण्डलस्य पेटलावदे एकात्मक यात्रायाः समये जनसंवादे सहस्त्र संख्यक

गोमेधयज्ञस्य महत्त्वम्

-ब्रजेशकुमारझाः
शोधच्छात्रः-(वेदविभागः)
श्रीला.ब.शा.रा.सं.विद्यापीठ नई दिल्ली-१६

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः[1] रिति स्मृत्या यज्ञक्षपितकल्मषैरेव पुरुषैः ब्रह्मसाक्षात्कर्तुं शक्यते। अत्र यज्ञस्यैव प्राधान्याद् यज्ञार्थमेव वेदानां प्राकट्यं भवति। तद्यथा-

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणम्।।[2]

महर्षिकात्यायनेन यज्ञस्य लक्षणं कुर्वता लिखितं यत्-द्रव्यं देवता त्यागः[3] अर्थाद्देवानुद्दिश्य आज्यपशुसोमादिद्रव्याणां त्यागो यत्र भवति तत्र यागः सम्पद्यते। इत्थं यत्र-यत्र देवेभ्यः द्रव्यं दीयते तथा च यत्र-यत्र देवाः द्रव्याणां ग्रहणं कुर्वन्ति तत्र-तत्र यज्ञो भवतीति। तेनेदं फलितं यदग्नौ सोमाज्यपशुपुरोडाशादिद्रव्याणामाहुतिर्दीयते सैव यज्ञः। स च यज्ञः कतिविधो भवतीति जिज्ञासायां कश्चिदाह- पञ्चविधा हीमे सर्वे यज्ञाः भवन्ति। अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यम्, पशुबन्धः, सोमश्चेति।[4] अपर आह यज्ञास्त्रिविधा इष्टयः, पशवः, सोमा इति। यत्राज्याहुतिः दीयते पशुहिंसा नास्ति तत्रेष्टिशब्दः। यत्र मांसमपि दैवतायै दीयते तत्र पशुशब्दः। यत्र ग्रहयागे सोमरसाहुतिस्तत्र सोमशब्द इति। एके तावदाहुः- एकविंशतिसंस्थः सर्वो यज्ञः- सप्तपाकयज्ञसंस्थाः, सप्तहविर्यज्ञसंस्था, सप्तसोमसंस्था इति भेदात्[5]। तद्यथा-

सप्तपाकयज्ञसंस्थाः- औपासनहोमः, वैश्वदेवम्, पार्वणम् अष्टकाः, मासिकश्राद्धम्, सर्पबलिः, ईशानबलिरिति।

सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः- अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, आग्रयणादीष्ट्यम्, चातुर्मास्यम्, निरूढपशुबन्धः, सौत्रामणिः, पिण्डपितृयज्ञः।

सप्तसोमसंस्थाः- अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, आप्तोर्यामश्च इति।

उक्तासु यज्ञसंस्थासु सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः सप्त च सोमयज्ञसंस्था आहत्य चतुर्दशसंस्थाः श्रौतयागान्तर्गताः सन्ति। सप्तपाकयज्ञसंस्थाः स्मार्तयज्ञा उच्यन्ते। हविस्सोमसंस्थासु याश्चतुर्दशसंस्थाः प्रोक्तास्तास्त्रिविधाः होमा इष्टयः सोमाश्च। सर्वेषां होमानां प्रकृतिरग्निहोत्रम्। सर्वासामिष्टीनां प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासौ। सर्वेषां सोमयागानां प्रकृतिरग्निष्टोमः।

अग्निष्टोमान्तर्गतः अग्निसोमीयः पशुयागः सर्वेषां पशुयागानां प्रकृतिः किन्तु कात्यायनश्रौतसूत्रे निरूढपशुबन्धः पशुयागानां प्रकृतित्वेन स्वीकृतः। तेन यज्ञाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति-इष्टिपशुसोमाश्चेति। तत्र पशुयागेषु गोमेधस्य वर्णनमवलोक्यते। वस्तुत अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपे अग्निचयनयागे पञ्चपशुयागानाम् उल्लेखो वर्तते। शुक्लयजुर्वेदसंहिताया एकादशाऽध्यायस्य प्रथममन्त्रस्य भाष्यं कुर्वता महीधराचार्येण लिखितं यत्-

'चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्वगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृताक्तानि प्रथमचितावुपधानार्थं क्वचित्संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यज्ञशेषं च मृद्युक्ते तडागादिजले प्रास्येत' इति।[6]

प्रतीयते यदग्निचयनयागे येषां पञ्चपशुनामालभनविषये यद्वचनमुक्तं तेनैव पञ्चपशुमेधयागस्य बीजारोपणं जातम्। अतो वैदिकवाङ्मये पुरुषमेध-अश्वमेध- गोमेध-अविमेध-अजमेधाख्याः पञ्चपशुयागाः वर्णिता उपलभ्यन्ते।

यद्यपि शुक्लयजुर्वेदसंहितायाम् अश्वमेध-पुरुषमेधयोः स्वतन्त्ररूपेण वर्णनमुपलभ्यते। शिष्टानां गोमेध-अविमेध-अजमेधानां वर्णनं तथाविधं नाऽस्ति परमन्यासु शाखासु चोक्तानां पञ्चमेधयागानां वर्णनमवलोक्यते। विशेषरूपेण ऐतरेयब्राह्मणे, शतपथब्राह्मणे च पुरुष-अश्व-गो-अवि-अजाख्यानां पञ्चविधानां पशूनां निर्देश उपलभ्यते। तत्रैते पञ्चपशवो मेध्या उक्ताः।

अत्रेदं विचारणीयं यत्किमेते पशवो लौकिका उताधिदैविकतत्त्वानां प्रतीकभूताः सन्तीति। विषयेऽस्मिन् गोमेधशब्दस्य महर्षिगार्ग्यायणकृते प्रणववादग्रन्थे योऽर्थः प्रतिपादितः सोऽत्र प्रस्तूयते। तद्यथा-

१.गोमेधस्तावच्छब्दमेध इत्यवगम्यते गां वाणीं मेधया संयोजनमिति तदर्थात्। शब्दशास्त्रज्ञानमात्रस्य सर्वेभ्यः प्रदानमेव गोमेधो यज्ञः।[7]

एवमेव गोशब्दस्य अनेकानि निर्वचनानि परमवैज्ञानिकेन यास्केन स्वकीये निरुक्तग्रन्थे प्रस्तुतानि यथा- गौरिति पृथिव्यानामधेयम्[8], ज्यापि गौरुच्यते[9], आदित्योऽपि गौरुच्यते[10], सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते[11] इत्यादीनि।

अत्रेदं पुनः विचार्यते यत् पशुयज्ञेषु अश्वमेधः पुरुषमेधः गोमेधः अविमेधः अजमेधश्च प्रमुखाः सन्ति। एषामन्ते मेधृधातोः निष्पन्नो मेधशब्दः श्रूयते।

मेधृधातोरपि द्वावर्थौ- हिंसनं, संगमनं च तदुक्तम्- मिदृ मेदृ हिंसायाम्, मेधृ संगमे च (पा.धातु.१,६०९,६११) पुरुषमेधादिषु मेधशब्दस्यार्थः संगमनमेव, न हिंसनम्। यत एषां पुरुषादीनां वेदे हिंसायाः साक्षात् प्रतिषेधो वर्तते। यथा-

यदि नो गां हंसि यद्यश्वं यदि वा पूरुषम्।
तं त्वा सीसेन विध्यामो यथा नोऽसो अवीरहा।।[12]

शुक्लयजुषस्त्र्योदशाध्यायेऽपि पुरुष-अश्व-गो-अविरूपाणां पशूनां हिंसा प्रतिषिद्धा। अत्र इदमपि ध्येयम्-यजुषोऽयमध्यायो याज्ञिकानां मतेग्निचयने विनियुक्तः। तथाहि-

इमं मा हिंसीर्द्विपादं पशुं सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः।[13]

अश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये। शिशुन्नदीनां हरिमद्रिबुध्नमग्ने माहिंसीः परमे व्योमन्।[14]

इमं मा हिंसीरेकशफं पशुङ्कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु।[15]

गां मा हिंसीरदितिं विराजम्।[16]

इमं साहस्रं शतधारमृत्सं व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये। घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्।[17]

अविं जज्ञानां रजसः परस्मात्। महीं साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्।[18]

इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिन्त्वचं पशूनां द्विपदाञ्चतुष्पदाम्।
त्वष्टुः प्रजानां प्रथमञ्जनित्रमग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्।।[19]

एतैर्वेदमन्त्रप्रमाणैरिदं सुव्यक्तं भवति यद् वेदेषु पुरुषादीनां पशूनां हिंसा सर्वथा वर्जिताऽस्ति।

यथा याज्ञिकग्रन्थेषु साक्षात्पुरुषाश्वमेधयोर्निर्देश उपलभ्यते, न तथा गोमेधसंज्ञकस्य कस्यचित् कर्मणः सम्पूर्णेऽपि याज्ञिकवाङ्मये साक्षान्निर्देशो विद्यते। एकं गवामयननामकं संवत्सरसाध्यं सत्रं विधीयते। अस्मिन् गोपशोरालभनस्य विधानं नास्ति। ऐतरेयब्राह्मणे (४/१७) गवामयनसत्रस्य विधानं वर्तते। तस्यालम्भनविषय एवमुक्तम्-

"गवामयनेन यन्ति। गावो वा आदित्याः। आदित्यानामेव तदयनेन यन्ति। गावो वै सत्रमासत[20]"

अस्मिन् निर्दिष्टा गाव आदित्याः। यद्यपि आदित्य एक एव, तथापि कालभेदेन च स द्वादशधा भिन्नः। अयनं नाम तस्या गतेर्वाचकं यतः सा प्रारभते तत्रैव चावृत्य परिसमाप्तिमेति। आदित्यानां गतिरेव गवामयनम्। आदित्यस्य दक्षिणायनोत्तरायणे गती प्रसिद्धे स्तः। महाभाष्योद्धृते पाठे 'अनड्वाही' शब्दस्य निर्देशो दृश्यते। अनड्वान् शकटवाहको बलीवर्दः। स्त्रीलिङ्गेन अनड्वाहीशब्देन सा 'गौरुच्यते' यस्या अनसि योजनं धर्मशास्त्रे प्रतिषिद्धम्, परन्तु तदपवादरूपेण बन्ध्याया गोरनसि योजनमुक्तम्। अतोऽनड्वाहीशब्दस्यापि बन्ध्या गौरेवार्थः वशाया गोर्विषये। तद्यथा-

अश्वालम्भं गवालम्भं संन्यासं पलपैत्रकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्।।[21]

एतद्वचनानुसारेण कलियुगे गवाश्वयोरालम्भनं प्रतिषिद्धम्। अश्वमेधस्य कलियुगे प्रतिषेधे सत्यपि पुष्यकमित्रादिभिरनेकै राजभिरश्वमेधानुष्ठानं कृतमितीतिहासे प्रसिद्धम्। श्रौत्रसूत्रादिषु यत्र क्वचिदपि गवालम्भनं विहितं तत्र प्रायेण सर्वत्रैव गोः स्थाने आमिक्षया पयस्यया घृतेन[22] वा तत्कर्मसमापनमुक्तम्।

उपसंघारः-विदितमेवास्ति यच्छ्रौतयज्ञाः साम्प्रतिके युगे अप्रचलितप्रायाः सन्ति। अस्ति क्वचिदेव कश्चिद्यजमानः श्रौतानुष्ठानसमर्थ इति श्रूयते। किन्तु प्राचीनकाले श्रौतयागस्य पर्याप्तं प्रचलनमासीत्। श्रौतयागानुष्ठानेन सर्वविधकल्याणं सम्भवति। जानन्त्येव भवन्तस्सर्वे यदस्मिन् विकरालभालकलिकाले सर्वेऽपि जीवाः स्वं जीवनं रक्षितुमसमर्थाः सन्ति। न क्वापि शान्तिरवलोक्यते। यत्र-तत्र सर्वत्र प्रदूषणमयं वातावरणं कलहात्मकञ्च जीवनमवलोक्य भृशं दुःखं जनयति चेतसि।

एतत्सर्वं समाधातुं श्रौतविद्याया अनुसरणं अवश्यमेवास्माभिः कर्त्तव्यम्। नैतद्विनाऽस्माकं कल्याणं सम्भवम्। अतो जगत्कल्याणदृष्ट्या सर्वविधशान्तिप्रतिष्ठापनाय च श्रुत्युक्तविधेरवगमनमावश्यकम्। प्रसङ्गेऽस्मिन् श्रौतयागानां महत्त्वं विधिविधानञ्च सार्वजनीनं स्यादेतदर्थं मया (गोमेधयज्ञस्य महत्त्वम्) एषः निबन्धः लिखित इति शम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

क्र. ग्रन्थनाम	व्याख्याता/सम्पादकः	प्रकाशनम्	वर्षम्
1.अथर्ववेदसंहिता	डॉ.धर्मेन्द्रकुमारः	दिल्ली संस्कृत अकादमी	2013
3.ऋग्वेदः	पं.रामगोविन्दत्रिवेदी	चौखम्बाविद्याभवनम् वाराणसी	1991
4.ऐतरेयब्राह्मणम्	सायणः नागप्रकाशकः	11यू.ए.बंगलो रोड,जवाहर नगर,दिल्ली	1991
5.निरुक्तम्	यास्काचार्यः मेहरचन्दलक्ष्मणदास	पब्लिकेशन नवदेहली,	1999
6.पशु यज्ञ मीमांसा,	डॉ. कृष्णा आचार्य,	संजय प्रकाशन, दिल्ली,	१९९७
7.मनुस्मृति	डॉ.राजेन्द्रनाथ शर्मा	परिमल पब्लिकेशन शक्तिनगर दिल्ली	1992
8.यज्ञमधुसूदन,	डॉ. विनोद शास्त्री,	राजस्थान संस्कृत अकादमी, जयपुर	२००३
9.शतपथब्राह्मणम्	पण्डितश्रीचन्द्रशर्मा,	अच्युतग्रन्थमाला कार्यालयः, वाराणसी	1994
10.शुक्लयजुर्वेदसंहिता	पं.जगदीशलालशास्त्री,	मोतीलाल बनारसीदास, देहली	1987
11.श्रीमद्भगवद्गीता	जयलालगोयन्दका,	गीताप्रेस, गोरखपुर वि.सं.	1997
12.श्रौतयज्ञमींमासा,	युधिष्ठिर मीमांसकः,	श्रीमती सावित्रीदेवी बागड़िया	
	ट्रष्ट, १७०जी ब्लॉक,	न्यू अलीपुर, कलकत्ता,	१९८७

प्रथमपुटस्य शेषभागः

संस्कृते मंचित नाटकानां...

अस्मिन्नवसरे कार्यक्रमस्य अध्यक्षता समये मातासुन्दरीमहाविद्यालयस्य गणितविभागीयाचार्या डॉ. आशारानी उक्तवती यत् संस्कृते एवं गणिते बहु समरूपताऽस्ति) गणितस्य शुन्योऽपि संस्कृतसाहित्यस्य महानोलब्धिरस्ति।

अस्मिन् एकांकी नाटकमंचे मातासुन्दरीमहाविद्यालय, लेडीश्रीराममहाविद्यालय, दौलतराममहाविद्यालय, कालिन्दीमहाविद्यालय, जानकीदेवीमेमोरियलमहाविद्यालय, विवेकानन्दमहाविद्यालय, भारतीमहाविद्यालय, इन्द्रप्रस्थमहाविद्यालय, श्यामाप्रसादमुखर्जीमहाविद्यालय मिराण्डाहाउसमहाविद्यालय सहित दिल्लीविश्वविद्यालय महाविद्यालयाः भागं गृहीतवन्त एवं संस्कृतभाषायां भिन्न-भिन्न एकांकी नाटकानां मंचनमकरोत्।

कार्यक्रमः मातासुन्दरीमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य संयोजने अभवत्। कार्यक्रमस्य संचालनं मातासुन्दरीमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्ष डॉ. कुलदीपसहगल अकरोत्। एवं समागत अतिथिनां स्वागतमकरोत्। अस्मिनन्नवसरे डॉ. बलदेवानन्दसागरः, डॉ.पुष्पागुप्ता, डॉ. क्षेमचन्द्र सहित गणमान्य व्यक्ति एवं संस्कृतनुरागी महानुभाव उपास्थिताः आसन्।

राष्ट्रपतिः श्री कोविंदः काफी टेबल बुक रामदर्शनस्य लोकार्पणं कृतवान्

राष्ट्रपतिः श्री रामनाथ कोविंदः सतना मण्डलस्य चित्रकूटं प्रवासस्य काले रामदर्शनं प्रदर्शन्याः अवलोकनं कृतवान्। अस्मिन् अवसरे सः प्रदर्शन्यां रामायणस्य विविधेषु प्रसंगेषु आधारितं भित्तिः चित्राणि च चित्रमयं प्रदर्शनीनां कृते मनोयोगेन अपश्यत्। अस्मिन् अवसरे राष्ट्रपतिः काफी टेबल बुक 'रामदर्शनं' इत्यस्य लोकार्पणम् अपि कृतवान्।

अस्मिन् अवसरे राज्यपालः श्री ओ.पी. कोहली, उत्तरप्रदेशस्य राज्यपालः श्री राम नाईकः, केन्द्रीयं मंत्री श्री रविशंकर प्रसादः, प्रभारी मंत्री श्री ओम प्रकाश धुर्वे, दीनदयालः शोधं संस्थानस्य संगठनं सचिवः श्री अभय महाजनः उपस्थिताः आसन्।

सम्पादकीयम्

अयि सुरभारतीवाग्विलासकमलपरागमुग्धमधुपाः ! कोविदाः !

संस्कृतसंवादपत्रं भवतां भवतीनां हार्दिकं स्वागतं करोति। मान्याः ! सुविदितमिह भवतां यत् प्रतिपलं संस्कृतभाषाभिवृद्धये संस्कृतानुरागिभिः प्रयासो विधीयमानो वर्तते। संस्कृतसंगोष्ठीमायोजनं काव्योगोष्ठीनामद्भुतं दर्शनं संस्कृतशोभायात्रा इत्येतत् सर्वमपि मनोहरं सुरभारतीव्यंजकं कार्यं सचेतसां मनो मोहयतीवेति नास्ति संशयः। धन्या वयं भारतीयाः यत्र देववाणी वेदवाणी विराजते।

सहृदयाः ! मकरसंक्रान्तिपर्वणि सोशलमिडियापटले संस्कृतस्य महदायोजनं विश्वकुटुम्बकाख्यसमूहेन कृतं यत्र बालाः संस्कृतगीतानि गीतापाठं विविधच्छन्दोबद्धं पद्यमश्रावयन्। आयोजकैः षडेव लब्धस्थानाः प्रतिस्पर्धिनः पुरस्कृताः। अनेन महानुत्साहो दृष्टो बालकानामिति। वस्तुत इदं सर्वमपि कार्यं संस्कृतानुरक्तिमेव व्यनक्ति।

अस्मिन्नेव क्रमे संस्कृतं भारतम् इति समूहे फेसबुके निरन्तरं शास्त्रालोचनं कार्यमाणं दूरस्थानामपि चेतांसि हरतीवेति न संशीतिः। गतदिनेषु महाकवीनाम् अभिराजराजेन्द्रमिश्रमहोदयानाम् अर्वाचीनसंस्कृतरचनाविषयकं व्याख्यानमतीव महत्त्वपूर्णमतिष्ठत्। प्रतिशनिरविवासरं समायोज्यमानः काव्यपाठोऽपि संस्कृतानुरागमेव कवीनां प्रदर्शयति।

विविधविद्यानिष्णाताः ! सुदिनमिदं संस्कृतस्य समालोक्यते। किन्तु सादरं वच्मि यद् भेदभावं विहाय सर्वैरपि गीर्वाणवाणीविकासाय यतनीयमस्ति। न संस्कृतपरिवारे कश्चनापि भेदो द्रष्टव्योऽस्ति। यतोहि वसुधैव कुटुम्बकमिति समुद्घोषयत्संस्कृतमनुदिनं प्रगतिपथमारूढमवलोक्यते।

सज्जनाः ! अस्मिन् समये भवन्तु विज्ञाः जागरिता इति काम्यते। वसन्ते नन्दति पिको न तु प्रावृषि। भारतीयसंस्कृतिसंवाहिका अमरभारती सर्वान् पश्यति। अतः सुरभारतीपुत्रैरियं मातृका सेवानीया वर्तते।

सुहृदः ! महता परिश्रमेण कैश्चित्संस्कृतसमाराधकैः बेसिकशिक्षकपरीक्षायां संस्कृतभाषायाः समावेशः कारित इत्यपि मोदकरं वृत्तमस्ति। उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानेन बहवः विद्वांसः पुरस्कृताः, अनेन कविकुले विदुषां समवाये महानुल्लाससंचारोऽदृश्यत। मित्राणि ! अमरवाणी अनुदिनं समेधतामिति कामयमानाहं भवतो भवतीश्च प्रणमन्ती अनवरतं संस्कृतसंवादपाक्षिकपत्रस्य सदुत्कर्षमीहमाना विरमामि।

जयतु संस्कृतम्।

वेदामृतम्

(ऋग्वेदभाष्यम्)

(प्रथमाष्टकः प्रथमोऽध्यायः तृतीयोऽनुवाकः)

[9] अथ नवमस्य दशर्चस्य सूक्तस्य मधुछन्दा ऋषिः ।इन्द्रो देवता ।1, 3, 7, 10 निवृद्गायत्री; 2, 4, 8, 9 गायत्री; 5, 6 पिपीलिकामध्यानिचृद्गायत्री च छन्दः ।षड्जः स्वरः ।। अब नवम् सूक्त के आरम्भ के मन्त्र शब्द से परमेश्वर और सूर्य का प्रकाश किया **हैन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः।**

महाँ अभिष्टिरोजसा ॥1॥

अर्थ-इस मन्त्र में श्लेष और लुप्तोपमालङ्कार हैं। जैसे ईश्वर इस संसार के परमाणु-परमाणु में व्याप्त होकर सबकी रक्षा निरन्तर करता है, वैसे ही सूर्य भी सब लोकों से बड़ा होने से अपने सम्मुख हुए पदार्थों को आकर्षण वा प्रकाश करके अच्छे प्रकार स्थापन करता है ॥ १ ॥ शिल्पविद्या के उत्तम साधन जल और अग्नि का वर्णन अगले मन्त्र में किया है।

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने।

चक्रिं विश्वानि चक्रये।।2।।

अर्थ–विद्वानों को उचित है कि इस संसार में पृथिवी से लेके ईश्वरपर्य्यन्त पदार्थों के विशेष ज्ञान, उत्तम शिल्पविद्या से सब मनुष्यों को उत्तम-उत्तम क्रिया सिखाकर सब सुखों का प्रकाशन करना चाहिए।।2।।

।। तिस्रः जनन्यः त्रयः सुताः ।।

प्रो. कमलेशकुमार छ. चोकसी
संस्कृतविभाग, भाषासाहित्यभवन,
गुजरात युनिवर्सिटी, नवरंगपुरा,
अहमदाबाद – 380009 (गुजरात)

एतस्मिन् ग्रामे सीमान्तप्रदेशे एकः कूपः आसीत् ।ग्रामवासिनः जनाः स्वीयेषु पात्रेषु इत एव जलमाहृत्य, तत् जलं स्वं गृहमानीय तेन जलेन जीवनं जीवन्ति स्म ।एतस्मात् कारणात् अस्मिन् कूपे आदिनं जनसम्मर्दः दृश्यते स्म ।

अथैकदा काश्चित्तिस्रः स्त्रियः कूपात् जलमानेतुं स्व स्व गृहतः सहैव कूपं प्रति प्रस्थिताः ।मध्येमार्गं संलपन्त्यः ताः कूपं सम्प्राप्ताः ।ततः परस्परसहयोगेन कूपतलात् जलं निःसार्य विविधेषु पात्रेषु जलं प्रक्षिप्य तिसृभिः स्त्रीभिः स्वकीयाणि पात्राणि जलेन पूर्णतां नीतानि ।

यावत् ताः जलपूर्णानि पात्राणि आदाय ततः प्रस्थितुमिच्छन्ति तावदेव कश्चित् एकः प्रायः दशवर्षीयः बालः ततः निःसृतः । बालः असौ मन्दं मन्दं चलति, स्त्रीः प्रति दृष्टिप्रक्षेपं कृत्वा मन्दं मन्दं स्मितं कुर्वन् वायुरिव ततः निर्गतः ।

कुपस्था एका स्त्री निःसरन्तं तं बालं दृष्ट्वा, अन्ये दर्शयन्ती सगर्वम् उक्तवती – भगिन्यौ ! अयं मे पुत्रः । अधुना असौ महानगरस्थिते अन्तर्राष्ट्रिये अत्यन्ते आधुनिके विद्यालये पठति । तत्र आङ्गलभाषामाध्यमं प्रचलति । आदिनमसौ आङ्गलभाषामेव भाषते । – इत्यादि बहु प्रलपन्ती सा स्वात्मानं स्व पुत्रं च गर्वेण भरन्नपि तुष्टिं नानुभवति स्म ।

परन्तु वस्तुतः पार्श्ववतः गच्छन्नपि तस्याः प्रथमायाः स्त्रियः असौ पुत्रः केवलं ताभ्यः स्मितं प्रदाय एव ततः शीघ्रं प्रस्थितः, इति दोषं नानुभवति सा ।

किञ्चित् कालानन्तरम् एकः कश्चित् तादृश इव दशवर्षीयः अपरः बालः ततो निर्गतः ।तं दृष्ट्वा द्वितीया स्त्री अभिमानभरितेन वचसा प्रोक्तवती ङ्क अयं मे मध्यमः पुत्रः । अधुना असौ सीबीएससी-पाठ्यक्रमान्विते दिल्लीमहानगरे पठति ।अवकाशत्वात् असौ अत्र ग्रामं प्राप्तवान् अस्ति ।ग्रामस्थेन धूलेन आतपेन च प्रभावितः सन् असौ स्वास्थ्यहानिं न कुर्यादिति विचार्य सः सच्छत्रः समुखपट्टीकः गृहात् बहिः गच्छति, सत्वरं च पुनः गृहं प्राप्नोति ।

एषः बालः अपि ताः पश्यन् कथञ्चित् प्रतिभावं प्रदाय क्षणमपि अतिष्ठन् अविरम्यैव ततः अग्रे प्रस्थितः ।अस्य जननी गच्छन्तम् तम् दर्शं दर्शं महतीं प्रसन्नताम् अनुभूतवती, तां च अनुभूतिं सखिभ्यां वितरति स्म ।पुनः पुनः कथयन्ती असौ परितोषं प्राप्नोति ।

ततः कियत्कालानन्तरमेव एकः अपरः तृतीयः बालः तत्र समागतः ।सः स्व जननीं कूपे दृष्ट्वा पुलकितमना तस्याः पार्श्वे समुपस्थितः ।स्वकीयां जननीं नमः उक्त्वा यावत् विरमति तावदेव जनन्या प्रेरितः सः समीपोपस्थिते ते जनन्यौ प्रणमति । प्रणामं कृत्वा इमं घटं मह्यं देहीति सविनयं स्वमात्रे निवेदयन् जननी-हस्तात् जलभरितं घटं स्वहस्तमाधाय ताभिः सह गृहं प्रति प्रस्थितः ।

सुतेन गृहीतत्वात् इयम् अपरा स्त्री रिक्तहस्ता जाता ।सा निर्भारा सती सुखेन ततः प्रस्थिता । तया सहैव अन्ये अपि द्वे जनन्यौ प्रस्थिते ।गतेषु दशेषु प्रक्रमणेषु मध्येमार्गम् सा सविनयम् उक्तवती ङ्क भगिन्यौ मम अयं पुत्रः गुरुकुले पठति । तत्र पठनं पाठनं च निःशुल्कं भवति ।आदिनं स्वकीयं सर्वविधं कर्म छात्रः स्वयमेव करोति ।गुरुजनाः पुत्रवत् छात्रान् पाठयन्ति पोषयन्ति च ।तत्र सर्वे पितुः पुत्राः भवन्ति, न तु धनिकपुत्रः, राजपुत्रः, कृषकपुत्रः, उद्योगपतिपुत्रः, नेतृपुत्रः, राजशासनाधिकारिपुत्रः, पुरोहितपुत्रः, सेवकपुत्रः वा भवति ।यथा सर्वे विना भेदभावं सूर्यमुपासते तथैवात्र विना भेदभावं सर्वे विद्यामुपासते ।कूपतः पात्रानुसारि जलम् नीत्वा जनाः प्रतिनिवर्तन्ते, तथैव इतः गुरुकुलात् अपि छात्राः स्वकीयसामर्थ्यानुसारं विद्यां ज्ञानं च समर्जयित्वा स्वगृहं प्रतिनिवर्तते ।गुरुकुले कृतेन कार्येण दैनिकं सर्वविधं कर्म ते स्वयमेव कर्तुम् प्रभवन्ति ।समानमतिभिः कार्याणि साधयन्तः ते हृदयेनापि समानतया सुख-दुःखानि अनुभवन्ति । अतः गुरुकुलीयनाम् छात्राणाम् कृते व्यवहारकाले स्वपरभेदभावः कुत्रापि न दृश्यते ।किमधिकं वदामि प्रतिक्षणम् असौ मे पुत्रः अस्मान् सेवितुम् उद्यतः भवति । केवला अहमेका एव न, अपितु या कापि माता तस्य साहाय्यमिच्छति, सः हृष्टेन मनसा ताः सेवते ।

तृतीयायाः जनन्याः वचनानि श्रुत्वा अपरे द्वे जनन्यौ स्वमनसि यदन्वभवताम् तदत्र लिखितुं न शक्यते । तत्तु भवद्भिरेव स्वमनसि अनुभवनीयम् अस्ति । वस्तुतः प्रभूतं धनं व्ययीकृत्यापि वयं स्वकीयान् पुत्रान् (अत्र पुत्रशब्देन पुत्रस्य पुत्र्याः च समावेशो भवतीति अवगन्तव्यम्) कीदृशं शिक्षणं प्रशिक्षणं च दातुं प्रवृत्ताः स्मः इति पुनः पुनः विचारणीयम् भवति । अस्माकं पुरातने भारते देशे या गुरुकुलीया पद्धतिः प्रावर्तत सा विना भेदभावं विना व्ययं निःशुल्कमेव सर्वेषां बालकानाम् शिक्षाविधिं कल्पयति स्म । अद्यत्वे तु कथनमात्रमेतत् भवति यत् शिक्षा सर्वस्मै अस्ति इति ।परन्तु सत्यं तु इदमस्ति यत् अद्यत्वे यस्य धनं तस्मै एव प्रवर्तते शिक्षा इति ।ये खलु निर्धनाः सन्ति तेषाम् कृते विद्याप्राप्तेः अवसरः एव नास्ति । एतादृशेन शिक्षाविधिना अस्माकं देशस्य मानवसमाजः कुत्र गमिष्यति इति प्रतिक्षणं समुत्पद्यमाना चिन्ता मां बाधतेतमाम् । किं भवत्सु अपि एतादृशी चिन्ता उत्पद्यते, उत्पन्ना च चिन्ता किं भवन्तं बाधते न वेति प्रश्नं पृष्ट्वा विरमामि ।। इति शम् ।।

''अभिराजराजेन्द्रमिश्रकवेः गजलानां संवैधानिकं वैशिष्ट्यम्''

–अनीता सिंह
शोधनिर्देशकः–प्रो० हरीश्चन्द्र तिवाडी
उत्तराखण्ड–संस्कृत–विश्वविद्यालयःहरिद्वारम्।
email-anitasinghsds 857@gmail.com

पृष्ठभूमिः-

अर्वाचीन संस्कृतसाहित्य सर्जनायाःक्षेत्रे रससिद्धकविः अन्ताराष्ट्रियख्याति प्राप्त विद्वान् वरिष्ठसाहित्यकारः प्रो0 अभिराजराजेन्द्रमिश्रः महनीय–वैलक्षण्य युक्त प्रतिभया ओत–प्रोतष्च कविः विराजते,यस्यापरं–नाम त्रिवेणीकविराजःवर्तते।अस्य कवेः सारस्वत साधना तस्यवैषिष्ट्यस्यान्तिमस्य–भागस्य स्पर्षं करोति,यत् 'सारस्वतकोष' इति नाम्नाऽभिहितमस्ति।

कवेरस्य जीवनेस्मिन् नैकाः वदन्तयः श्रूयन्ते ? यत् प्रो0 मिश्रकवेः समर्पित–श्रद्धया प्रसन्नं भूत्वा 'वाण्याःदेवी सरस्वती' कवेः समीपं पुत्रवात्सल्य–भावनया धावन्ती मातुःप्रेम्णःप्रतिमानमप्रकटयन्ती, स्व वरदहस्तैः आषीर्वचोभिष्च कवये–अस्मै पूर्णतामयच्छत्,अन्यथा एकत्रैव–अनेकेषां सद्गुणानां–वैषिष्ट्यानांच समावेषः कथं भवितुं षक्यते ?

कवेः प्रसंषायां डाँ0सुषीलकुमारःपाण्डेयोऽपि कथयति–
भगति हेतु विधिभवन विहाई।
सुमिरत सारद– धावत आई।। 1

प्रो0मिश्रकविः स्व मधुरवाण्यां माँ ष्षारदाम्प्रतिकृतज्ञतामभिव्यनक्ति,कथयति च–
स्रवति कविता मदीया वाक्प्रचारे।
रणन्नूपुरनिभा तत्पादलग्ना।। 2

अयं त्रिवेणीसंगमः कविराजः स्व कण्ठमाधुर्येण सम्पूर्ण संसारस्य कृते बरबस नूतनसृष्टेः रचनां कृत्वा श्रोतृजनानां हृदयेष्वानन्दं पूरयति,एवं नवरसानां संचारं प्रसारयति।

अन्यदपि–संसारेऽस्मिन् कवेःगीतकथा–निबन्धाष्चाकाषेखगी रूपेण सर्वत्रोड्यन्ते यथा– नाऽस्यऽभिराजगीत कथा–निबन्धाः।
क्वनो सम्प्रति खगीभूयोड्यन्ते ?।। 3
येऽभिराजस्य काव्ये निमग्नाः सदा।
मन्यते ते क्व वा निग्रहांऽनुग्रहाः।। 4

अयं प्रो0 मिश्रः वसुधैवकुटुम्कं इत्यनया–भावनया ओत–प्रोतष्च भूत्वा व्यथित मनसा स्वमनोवेदनाम्प्रस्तुवन् कथयति–
ध्रुवं निष्फलत्वं मत्कवित्वं नु जातम्।
ममैवानुजा नेच्छवो मामुपैतुम्।।5

अर्थात्–अस्माकं भाविनैव यदि काव्य–परम्परायाः अनुसरणं कर्तुं न वाञ्छन्ति तर्हि कवित्वमथवाकविता निष्फलत्वं जायते,परञ्च अस्योपरिपि कवेः स्वाभिमानस्य विजय–पताका प्रसरति,इत्थं कविः प्रकटयति–
अङ्गगीतिस्त्रिवेणी कवे श्रूयतां।
प्राकृतेयं नभोः पूतमन्त्रात्मिका।।6

अर्थात्–पूतमन्त्रात्मिकानां–गजलानां सुदीर्घ– परम्परया प्रो0 मिश्रः समकालीनसंस्कृतसाहित्यं समृद्धिमयच्छत्।

अन्यदपि–यस्य कवेः जीवनस्याविर्भावः महाकविभवभूतेः–पण्डितजगन्नाथस्य च कुले समुत्पत्तिर्बभूव स एव मिश्रकविः तेषां–कविनां परम्परायाः उत्तरोत्तर नवनवोन्मेषषालिन्याः–प्रतिभायाः आकांक्षी वर्तते।

'कुलेभवभूतिपण्डितराजयोर्जातोऽभिराजोऽहम्'

यत्र–एकस्मिन्नस्थले प्रो0मिश्रकवेः काव्यरूपीसंसारः नवनवोन्मेषपूर्वकं नूतनविधानां माध्यमेन वर्तमान संस्कृतभाषायाः मृतभाषारूपं–मिथ्यापवादं निवारयति,तत्रैवाऽन्यस्मिन्नस्थले गजलानां–षड्संग्रहाणांञ्च प्रकाषनं करोति,यथा–मत्तवारणी–षालभन्जिका–हविर्धानी–कनीनिका–षिखरिणी–औदुम्बरीणाञ्च सर्जनया विस्तारं प्रयच्छति,तथा च वर्तमानकालस्य विकटत्वं–भिषणत्वञ्च संस्कृतकविताया: माधुर्यं केन–प्रकारेण छेदनं–भेदनञ्च करोति,तदपि वर्णयति,कविराजोऽत्र–

यस्य हस्तौ तूलिका विद्यते,षोभनंवर्णं–पर्णंचापि षोभते स एव चारू–चित्रस्य निर्माणे समर्थं भवितुं ष्षक्यते। यथा–तीर्णो मया काव्याम्बुधिर्न बिभेमि।

अयं कविराजः,कबीरस्य स्वरे–स्वरालापयन् कुर्वन् कथयति,यत् कबीरः झीनी–झीनी छादनिका (चादर) एवमेव स्थापितं,परन्तु मामेतत् विरोधाभाषःप्रतीयते,यतः संस्कृत सर्जनारूपी छादनिकां स कविराजः नूतनायामैः समृद्धिमयच्छत्।अतःकविरत्र प्रतिज्ञामभिव्यनक्ति–
लेखन्या जातोऽजरोऽमरो।
निर्घुष्टो भारतरत्नोऽहम्।।

अन्यदपि–स्वस्मिन्नेव विष्वासः कवेः सफ्लत्वमनुसंधत्ते –
तुलय नान्यं न चाप्यात्मानमपि तोलय परैस्सार्धम्।
भवात्मन्येव विष्वस्तो भविष्यसि जातु नो जीर्णः।।

रदीफ–काफ्यि इत्यनयोः अद्भुतं–सयोजनं लय–पितृवनायते,ऊषरायते,कण्टकायतेत्यादिनां– क्रियापदानां च प्रयोगेहेतुत्वात् गजलानां सौन्दर्यषोभा मनोहरत्वं लभते।

'गजल साहित्यस्येतिहासः'

गजलविधायाःसंवैधानिकं (format) अरबी–उर्दूष्चाप्यायोज्यते,एवं संस्कृतसाहित्यस्याधुनिक काव्य–परम्परां विषय–वस्त्वानुसारेण अस्याः–विधायाःनूतनायामं प्रयच्छति।

अर्वाचीन संस्कृतसाहित्ये गजलप्रवर्तकरूपेण सर्वप्रथमःकविः महामहोपाध्यायभट्टमथुरानाथषास्त्रीः सर्वाग्रणीःकविः विराजते। ततःपरम् आचार्यबच्चूलाल अवस्थीः–आचार्यःपण्डितराजजगन्नाथपाठकः–प्रो0मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः–आचार्यःराधावल्लभत्रिपाठिनाञ्च काव्य–परम्परा संस्कृत गजलस्य कृते इत्थंविध सुनियोजितमार्गं दरिदृष्यते, यत् गजलविधायां कस्यारपि–भाषायाः एकाधिकारः नास्ति,अपितु सार्वजनिकमणिकाञ्चन षिल्पः वर्तते,यत् सर्वजनहिताय भावनात्मक संवेदनानामर्थ–गौरवं प्रकटयति।

यतः अर्वाचीन संस्कृतकवयः गजलविषय–वस्तुष्वेकमद्भुतमेवं क्रान्तिकारि–परिवर्तनं कृतवन्तः।

यतः एतेषां गजलेषु प्रेम–गीतयः सन्दृष्यन्ते,अन्यदपि जीवनस्य यथार्थ्यमप्यवलोक्यते।अत्रैव संस्कृतगजलगीतीनां वैषिष्ट्यमपि दरिदृष्यते। सैव कविता अभावेऽपि–भावमुत्पादयति,अनेकतायामेकताम् –वेदनायां–संवेदनाम्,वैषम्यतायां– सामञ्जस्यम्,निरसतायां–सरसताम्,निर्झरतायामपि–वसन्तोत्सवष्चाप्यवलोक्यते। अतः
कविः पदबन्धतूलिकया यदाऽऽलिखति स्वकं हृदयं।
तदेवोक्तं गलज्जलकम्–7

अयं प्रो0मिश्रः काव्यसर्जनायाः क्षेत्रे काव्यपरम्परां पुनर्नवां कृत्वा नूतनार्थविच्छितीनां प्रवाहं प्रस्तौति,एवं दामिनीदलितायाः कृते स्वकृत गजलेषु सहृदयजनानां हृदयेषु संवेदनां प्रकटयति–
महद्दुःखान्तनाट्यमहोनुजातंहायनं चैतत्।
हृताभूयोऽपि वैदेही द्रुपजा कौरवष्छलिता।। 8

स्वजीवनेऽस्मिन्नयं कविराजः मार्मिक–संवेदनाभिःप्रस्फुटितानांसंस्कृतगजलानां विस्तृतं–संविधानं प्रस्तौति,एवं विषयवस्तुनि एकमद्भुतं क्रान्तिकारि,दार्षनिकं–सामाजिकम्–वैष्विकमनुचिन्तनञ्च संयच्छति,एवं वर्तमानकालिकदषायामुपरि खिन्नत्वमनुभवति–वर्णयति च–
दीपकाधस्तलं तैमिरंश्रूयते ।
तच्चदृष्टान्तभूतं न किं भारतम्।।9

सुकविराजेन्द्रकवेः पदष्या अस्मान्–जनान्नानन्दयति ,एवं रदीफ–काफ्येत्यनयोःअद्भुतं–संयोजनं,लय–सौन्दर्ययोष्च समन्वयं कवेः गजलेषु मनोहरतायाः संचारं प्रसारयति।

प्राचीनाचार्यैः यदुक्तमस्ति, गीतितत्वानामेव सामसंज्ञाऽभिहितमस्ति,अस्माद्धेतोः गीतितत्वानां महत्वं षिरसाऽवधार्यते। यथा–यच्चगीतिषु सामाख्येत्युक्तमासीत्पुरातनैः।
तेनैवगीतितत्वस्य महत्वं धुरि संस्थितम्।।10

ये कवयः–ऋषिमहर्षयष्च स्व,लयमूर्च्छनैः देवान्नपि वषीकर्तुं षक्नुन्ति,तदेकं नृत्यवाद्यसमन्वितं गीतितत्वमेव भवति,उक्त्ंच–
देवानामपि समर्थं यत्प्रीणितुं लयमूर्च्छनैः।
गीतमेव तदेकं यन्नृत्यवाद्यसमन्वितम्।। 11
अलङ्कारसौचित्यध्वनिवक्रोक्तिरीतिभिः।
तस्मादलं यतो गीतं काव्यस्यात्मेति निष्चितम्।। 12

गीतिषु समाख्येति राजषेखरः।सामयति तोषयति देवानीति साम साम्नां वेदस्सामवेदः। साम्नि यद्देवतोषकरं तत्वं तद्गीतमेव। किंच गीतं न केवलं देवानांमानवानामेव तोषकरमपितु पषुपक्षिमृगादीनामपि चेतोहरं तत्वम्। आहितुण्डिकस्तु मधुकरीवाद्यलयैः फणिनंभृषं नर्तयन् स्ववषी करोति। वन्यगजाः वीणा नादसम्मोहिता निगृह्यन्ते।किरातगीतवाद्यवषीकृत चेतना मृगा विततां वागुरामपि न पष्यन्ति।

नृत्यवाद्यसमन्वितं तदेवगीतंसंगीतंतौर्यत्रिकं वाप्युच्यते।नृत्यंगीतंचवाद्यंचत्रिभिस्सङ्गीतमुच्यते। यथा वा तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यंनाट्यमिति त्रयमित्यमरः। गीतंगानमिमे समे इत्यमरः। तद्वदेवगीतिर्गेयंवाऽपिगीत साम्यं बिभ्र्ति। कविकुलगुरुकलिदासविरचितेऽभिज्ञानषाकुन्तलनाम्नि नाटके पञ्चमाङ्के हंसपदिकायाः गीतमाकर्ण्य दुष्यन्तःसप्रषंसं कथयति– अहोरागपरिवाहिणी गीतिरिति। तेन रागपरिवाहित्वमेव गीतिवैषिष्ट्यं प्रतिभाति। 13

तत्रैव नाटकारम्भे सूत्रधारो नटीं ब्रूते–
तवास्मिगीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेवदुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा।।14

अत्रापि गीतरागस्य वैषिष्ट्यं प्रसह्य चित्तहारित्वमे प्रोक्तं। तस्माद् गीतम्महीयते स्वेन चतोहरेण गीतरागेणैवेति स्पष्टम्।

'गजलसंविधानक निरूपणम्'

अनया–भावनया ओत–प्रोतष्च प्रो0मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः गजलगीतिनां संवैधानिकं वैषिष्ट्यं प्रस्तौति– कथयति च नानाप्रकाराणां 'बन्धविस्तारः' गीतेऽस्मिन् दरिदृष्यते,यत् 'बंधस्य' दीर्घतां प्रदर्षयन्निदं फारसी भाषायां 'बहरिति' नाम्नाऽभिहितमस्ति।श्रेष्ठगजलकारस्य प्रयोग क्षमतां प्रकटयन् 'बहरमिदं' गजलगीतेऽस्मिन् क्वचिल्लघीयान्क्वचिद्राघीयान्नवलोक्यते। यादृषी 'संस्कृत कवितायां' गजलानामक्षर–विस्तारे स्थितिः सन्दृष्यते,तादृषैव 'फारसी' गजलस्य 'बहरेऽपि' रमणीयामेका गणव्यवस्था दरिदृष्यते।

क्वचिद्धि: 'बहरमिदं' मुत्कारबे, मुसम्मन, सालिमेति नाम्ना सम्बोध्यते,क्वचित्तु बहरेकामिलमुसम्मनेत्यभिधीयते। एतेषु –बहरेषु मफऊल–फऊलुन–फाइलुन्नीत्यादिनां संज्ञोक्त प्रसिद्धगणानां व्यवस्थाः वर्तन्ते।

गजलस्य कस्मिन् 'बहरे' को वा गणक्रमः प्रयोक्ष्यते ? तत् सर्वं फारसी–भाषायां छन्दषास्त्रे सुनियोजितमस्ति।

बन्धविस्तारस्यार्थः गणानां विस्तारः संस्कृतछन्दषास्त्रे, वार्णिक छन्दसां विस्तारः एकेनाक्षरेण प्रारभ्य षड्विंषत्यक्षराणि पर्यन्तमवलोक्यते,इत्याह नाट्यषास्त्रकारः–
एकाक्षरं भवेदुक्तमत्युक्तं द्वयाक्षरं भवेत्।
मध्यत्रयक्षरमित्याहुः प्रतिष्ठा चतुराक्षरा।।15
सुप्रतिष्ठा भवेत्पञ्च गायत्री षड्भवेदिह।
सप्ताक्षरा भवेदुष्णिगष्टौ चानुष्टुबुच्यते।। 16
नवाक्षरा तु बृहती पङ्क्तिष्चैव दषाक्षरा।
एकादषाक्षरात्रिष्टुप् जगती द्वादषाक्षरा।। 17
त्रयोदषातिजगतीषक्करी च चतुर्दष।
अतिषक्करी पञ्चदष षोडषष्टिः प्रकीर्तिता।।18
अत्यष्टिः स्यात्सप्तदष धृतिरष्टादषाक्षरा।
एकोनविंषतिधृतिः कृतिर्विंषतिरेव च।।19
प्रकृतिष्चैकविंषत्या द्वाविंषत्याकृतिस्तथा।
विकृतिष्चत्रयोविंषा चतुर्विंषाच संस्कृतिः।। 20
पञ्चविंषत्यतिकृतिःषड्विंत्युत्कृतिर्भवत्।
अतोधिकाक्षरं यत्तुमालावृत्तं तदिष्यते।। 21

एवं हि एकाक्षरादुक्तादारभ्य षड्विंषत्यक्षरात्मिका मुत्कृतिंयावत्प्रस्तारः संस्कृच्छन्दसाम् वर्तते। अस्मिन्नेव 'बहरपर्यायेप्रस्तारेऽगणितानि वृत्तानि' जायन्ते। तद्विषये कथयति–
नाट्यषास्त्रकारः–
छन्दसां तु भवेदेषां भेदोऽनेकःविधः पृथक्।
असंख्य पारिमाणानि वृत्तान्याहुरथोबुधाः।। 22
गजलस्य त्रयोभागास्तद्विद्भिः परिभाषिताः।
मतला–षेर–मक्ताख्यास्तदिदानीं प्रतन्यते।।23
गजलारम्भि यद्वाक्यं मूलभावप्रकाषकम्।
तदेव फारसीवाचि मतलेति समुच्यते।। 24
अन्तिमष्चापि यो बन्धः कविनामङ्कितः खलु।
सोऽपि गजलतत्वज्ञैर्मकतेति निगद्यते।। 25
मतलामक्तयोर्मध्ये मूलभावैकपोषिणः।
बन्धा भिन्नाषया वापि कथिताःषेरसंज्ञकाः।।26
फारसी संविधानेन सर्वेणैतेन चाप्यलम्।
गजलेन च कस्तोषो देववाणी विपष्चिताम्।।27
प्रो0मिश्रकवेः गजलानां संवैधानिकं वैषिष्ट्यम्–

शेषभागः षट्पुटे

पंचमपुटस्य शेषभागः ''अभिराजराजेन्द्रमिश्रकवेः...

काव्यसर्जनायाः क्षेत्रे प्रो0 मिश्रः कथयति-'बहरहाल' एतेन फारसी गजलसंविधानेन किं प्रयोजनं संल्लभते ? अर्थात् न कस्यापि प्रयोजनस्य सिद्धिर्भवति। यतः तेषु-गजलेषु मानवीय भावनानां-संवेदनानां्च ष्षून्यत्वं जायते,तथा च मद्य-कबाबस्त्रीभिः साकं भोगव्यसनाषक्तिनां्च बाहुल्यं दरिदृष्यते,अतः तेषां संविधानस्याचरणं भारतीयैः कदापि न करणीयम्।अस्माकं संस्कृत कविभिःफारसी गजलानां संविधानक मात्रं हि ग्प्रह्यत्वं जायते,न तु तेषां गजलकाराणां प्रतिपाद्यं ग्प्रह्यत्वं जायते। यथा-

संविधानकमात्रं हि फारसी गजलाश्रितम्।
ग्प्रह्यं न च प्रतिपाद्यमित्यभिराजसम्मतम्।। 28

यतः क्वासौ फारसी उर्दुष्च गजलेषु उच्छृङ्खलरागयुक्त जीवनम् ? क्वचास्माकमखण्डप्रकाषानन्दचिन्मय पुण्यानां सत्फलीभूतानां भारतीयानां्च रागबन्धः-काव्यमयजीवनम् ? तदुक्तम-

क्वासावुच्छृङ्खलो रागः फारसीकाव्यवर्णितः।
रागबन्धः क्व चास्माकमखण्डपुण्यसत्फलम्।।29
क्वचषकाः मदिरोन्मादा उत्पथामदिरालयाः।
क्व च वासगृहायत्ता समर्चा पुष्पधन्वनः।।30
तुरुष्कसंस्कृतिः क्वासौ समुदाचारलङ्घिनी।
संस्कृतिष्चास्मदीयेयं क्व पुनष्षील रक्षिणी।।31
अतो हि विष्वरक्षित्री कविभिस्सैव संस्कृतिः।
गलज्जलिकया वर्ण्या तौरुष्की न कथन्चन।।32
मदिरालयचर्चाभिष्षारमथवाऽर्चताम्।
कवीनां ननु कल्याणं स्वयमम्बा विचिन्तयेत्।।33
साम्प्रतं भिन्नविस्तारा विभिन्नसंविधानका।
सा गलज्जलिका यत्नात्समुद्धृत्य समीक्ष्यते।।34
गजलप्रकारान् वर्णयति कविराजः-
मतलाऽऽरम्भिकावाच्या षेर उच्यते मध्यिका।
अन्त्यिका च तथैवास्तु मकतेति मतम्मम।।35
तस्माद् गलज्जलेत्याख्या स्याद्गलज्जलिकाऽथवा।
रोचतां संस्कृतेभ्यः इति प्रस्तूयते मया।।36

निष्कर्षः-

सारांषतया वक्तुं ष्षक्यते यत् प्रो0 मिश्रः संस्कृतकविभ्यः सन्देषयति,यत् गलज्जल अथवा गलज्जलिका संज्ञा एव संस्कृतेभ्यः कविभ्यः रोचतां ,न तु फारसी-उर्दूगजलानां प्रतिपाद्यम् अर्थात् संविधानकमात्रं हि ग्राह्यं न पुनः फारसी-उर्दूगजल प्रतिपाद्यं,तत्सगन्धं वा प्रतिपाद्यं यतः भारतीयाचारमर्यादादिभ्यः विसंवादित्वात् कस्यचिद्राष्ट्रस्य साहित्यं तस्य संस्कृतेः दर्पणकल्पं भवति,। यस्मिन् अभावेऽपि भावमुत्पादयति,अनेकतायामेकताम्,वेदनायां-संवेदना,वैषम्येऽपि-सामं्जस्यमुत्पादयति। अतः प्रो0 मिश्रः काव्य-परम्परां पुनर्नवां कृत्वा नूतनार्थं विच्छित्तीनां प्रवाहं प्रस्तौति,एवं सहृदयजनानां हृदयेष्वानन्दं पूरयति इति।

सन्दर्भाः पादटिप्पण्यष्च-

1-साहित्यकल्पतरु,सात्यिन्दु,राजेषकुमारीमिश्र'राजश्री' /पृ0/68
2-औदुम्बरी,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/68/ 9
3-अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/294
4- औदुम्बरी,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/46/9
5- औदुम्बरी,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/100/9
6- औदुम्बरी,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृष्ठभूमिः/5
7- औदुम्बरी,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृष्ठभूमिः/6
8- औदुम्बरी,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृष्ठभूमिः/7
9- औदुम्बरी,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृष्ठभूमिः/8
1 ?- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/248/1
11- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/248/2
12- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/248/6
13- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/249-25 ?
14- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/251
15- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/284
16- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/285
17- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/285
18- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/285
19- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/286
2 ?- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/286
21- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/286
22- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/286/नाट्य0/14/58
23- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/286/74
24- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/286/75
25- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/286/76
26- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/287/77
27- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/287/78
28- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/29 ?/85
29- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/29 ?/86
3 ?- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/29 ?/87
31- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/291/88
32- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/291/89
33- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/291/9 ?
34- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/291/91
35- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/287/8 ?
36- अभिराजयषोभूषणम,मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः/पृ0/287/79

ख्रीष्टनवर्षाष्टकम् २०१८

-डॉ. अरविन्दकुमारतिवारी

भूयात्सदा ते सदने कुटीरे
यशोवितानं भुवि दर्शनीयं
सौख्यं च शान्तिं निजदेशरक्तिं
सन्मङ्गलं कामयतेऽरविन्दः। 1

पुत्रस्त्वदीयो गुणवान् सुवृत्तिं
सम्प्राप्य कन्यां गुणशीलदेवीम्।
सम्मोहयेत् ते ननु चित्तवृत्तिं
ख्रीष्टस्य चाद्ये दिवसे वदामि।। 2

न भेदभाव~ करणीय एवं
मध्ये जनानां सुहृदां कदाचित्।
ईश~ सदा नन्दतु ते गृहेऽस्मिन्
मैत्रीं हृदा वर्धय कामयेऽहम्।।3

न तत् स्मर प्रायश एव चित्ते
किं ते कृतं किं विहितं मयात्र।
मनोमलं दूरमये प्रक्षिप्य
वर्तस्व नित्यं त्विति कामयेऽहम्।। 4

रुष्टा यदा ते गृहिणी कदाचित्
सम्पूज्य मानैर्विभवैः सुवाक्यैः।
अद्यानया साकमये सहर्षं
गच्छे~ सपुत्र~ बहु कामयेऽहम्।। 4

सन्मित्र रुष्टं प्रविभाव्य मित्रं
वार्तां परिपृच्छ शुभे प्रभाते।
मध्यन्दिने वा निशि मोदमानः
ख्रीष्टस्य चाद्ये न्विति कामयेऽहम्।। 6

प्रणम्य पूज्यौ पितरौ सरागं
गुरुं सुमित्रं हृदि राजमानम्।
चान्यं जनं भो~निजदुरवाण्या
ख्रीष्टस्य चाद्ये निगदेर्दिनेऽस्मिन्।। 7

चतुर्दिनानां ननु जीवने नो
प्रीत्या सखे रञ्जय मित्रलोकम्।
विहाय लज्जामरविन्दमित्रं
स्मरन् सुमं यच्छ निकामयेऽहम्।। 8

नववर्षाष्टकं रम्यं ख्रीष्टानामिदमुत्तमम्।
भारतीयजनानां वै सम्भूयान्मङ्गलाय नः।
य~ पठेत् सादरं प्रीत्या प्रथमे दिवसे सखा।
भवन्ति तस्य सम्मान्याः सुहृदः सुखदायिनः।।

दोदूयते मन्मनः

-डॉ. अरविन्दकुमारतिवारी

हेमन्ते निपतत्प्रियां मृदुलतां मन्येऽसमर्थोऽधुना
रोद्धुं संयतते स्थिरोऽत्र विलपन् शाखाभुजैः प्राणदाम्।
शैत्यान्मृत्युमुपागतां तरुवरः पत्राश्रुबिन्दूयं
मुञ्चत्येष विलोक्य हन्त सहसा दोदूयते मन्मनः।। 1

दृश्यन्ते जितमन्मथाः कतिपये वृद्धाः कवीन्द्राः बुधा
मत्ता मानधनाः वसन्तकवनं कुर्वन्त एते मुदा।
हेमन्ते तरुणा लताविरहिणा सन्न्यासितुल्येन नो
उद्याने रुदता विचिन्त्य नितरां दोदूयते मन्मनः।। 2

याता सापि यया कयापि सुखभागासं वनस्थस्तरुः
कान्तावत् कमनीयकण्ठभरणालिङ्गन्त्यहो मा प्रिया ।
वेधः किं विहितं मदीयलतिका सत्प्रेयसी मारिता
जल्पन् रोदिति तं विभाव्य करुणं दोदूयते मन्मनः।। 3

वृक्षोऽहं न कथं त्वयेह गतिमान् पुंवत् कृतो हे विधे
कस्मात् नैव मुखं प्रभो विरचितं मे जीवनेऽस्मिन् तरोः।
यस्याः स्पर्शसुखेन जीवनमिदं नीतं मया धन्यतां
हृत्वा किं विहितं विरौति सुतरुर्दोदूयते मन्मनः।। 4

मुक्ताकाशगृहे खगादिनिलय~ सूर्येण ग्रीष्मे तपन्
वृष्ट्या प्रावृषि वा हसन् च विलसन् नव्ये वसन्ते द्रुमः।
मञ्जर्या मदमत्तकोकिलरुतैर्दिव्यैर्लतालिङ्गनैः
जीवन् हा निहतो विधे कथमहं दोदूयते मन्मनः।।5

जनो जीवने किं न किं प्राप्य तुष्यति

डॉ.राजेन्द्र त्रिपाठी
'रसराज'

जनो जीवने किं न किं प्राप्य तुष्यति।
कदाचित्सुखं क्वापि दुःखं नु पश्यति।1

क्वचिद्याति गगनं समारुह्य याने ।
क्वचित्मातृभूमौ शरीरं विमुञ्चति।।2।

गृहस्थाश्रमे सन्ततिं नित्यमिच्छन्।
प्रियः प्रेमप्रीतिं प्रियां प्राप्य तुष्यति।3

गृहं भोजनं जीविकां वाऽपि लब्ध्वा।
धनोपार्जने कुत्र लोकं न गच्छति।4।

कदा किं कथं केन मार्गेण लब्धुम्।
भृशं कार्यमवधार्य कालं न गणयति।5।

धनं वा बलं प्राप्य शक्तिं प्ररोहति ।
अनीतः कुरीतेः प्रचलनाय दृप्यति।6।

ऋह्णं चानृतं नानुचिन्ताऽपि नित्यम्।
कुत~ केन कस्माद्धनं चाप्युपार्जति।7।

दुराचारिणां दुर्गतिं वीक्ष्य मन्ये ।
वृथा जीवनं नन्विदं चैव सिध्यति।8।

कथं शैशवं यौवनं वा व्यतीतम् ।
जरा जीवने दुर्दिनं वीक्ष्य तृष्यति।9।

Girish Kumar Bansal,
Manager
Vidya Deep Public School
(Govt. Recognised)
C-400/A, Main Market Bhajan Pura, Delhi-110053
Mob.: +91-9555955591
+91-9810067099,+011-22563764

खादी वस्त्र ही नहीं, विचार है !
आदर्श ग्रामोद्योग समिति, दिल्ली
खादी वस्त्रों का विशाल भण्डार
सूती खादी व रेडीमेड ऊनी खादी व कम्बल (रेडीमेड) रेशम साड़ी (रिल्ड) रेशम स्पन व रेडीमेड पोली खादी
सभी प्रकार की खादी व ग्रामोद्योग उत्पाद जैसे अचार, साबुन, तेल, शैम्पू, शहद,अगरबत्ती, च्यवनप्राश, त्रिफला आदि के लिये पधारें।
खादी ग्रामोद्योग भवन
10/105-A, सेक्टर-3, राजेन्द्र नगर, साहिबाबाद, (उ0 प्र0)
शेरपुर चौक, करावल नगर, दिल्ली-110094
फोन:-0120-2631855, 9899334204

जलवायु-परिवर्तनंपर्यावरण-संरक्षणं च

-बलदेवानन्द-सागरः

समेधमानायाः जन-संख्यायाः कारणात् खाद्य-संसाधनानाम् आवश्यकताः अपि समेधन्ते । अमुना कारणेनप्राकृतिक-संसाधनेषु आपीडः अपि सततं वर्धते । जलवायु-परिवर्तनस्य प्रत्यक्ष-प्रभावः कृषौ समापतति, यथा हि तापमानेन, वृष्ट्यादौ परिवर्तनेन,मृदा-क्षमतायाः अपक्षयेण, सामान्य-स्तराद् आधिक्येन कीटाणूनां रोगाणां च प्रसारेण एतत् सुस्पष्टं भवति । जलपूराणां अनावृष्ट्यादि-घटनानां च पौनःपुन्येन आवृत्ति-कारणात् अतितरां सञ्जायमानं जलवायु-परिवर्तनं कृषिं प्रतिकूलतया प्रभावयति, एतस्मात् कारणात् शस्यादीनां उत्पादन-मितिःअपक्षीयते । जलवायु-परिवर्तनस्य कारणात् अनेकाः प्रजातयः अपि विलुप्ताः सन्त।

जलवायु-परिवर्तनस्य कारणानि

विगतेभ्यः कतिपय-वर्षेभ्यःजलवायौ बृहन्मात्रिकं परिवर्तनं दृग्गोचरीभवति । एतानि कारणानि प्राकृतिकानि मानव-निर्मितानि चेति द्विधा विभक्तुं शक्यते ।

प्राकृतिकानि कारणानि

महा-द्वीपानां प्रस्खलनानि, ज्वालामुखि-प्रस्फोटनानि, सामुद्रिकाः तरङ्गाः, पृथिव्याः परिभ्रमणम् चेत्यादीनि प्राकृतिकानि कारणानि सन्ति यानि जलवायु-परिवर्तने हेतुतां भजन्ते ।

मानव-निर्मितानि कारणानि

कार्बन्-डाइऑक्साइड् -[अङ्गाराम्लवायुः], मीथेन-नाइट्रस्-ऑक्साइड् -[पुष्कल्य-भूयीय-अम्लवायुः]- सदृश्यः ग्रीन्-हाउस्-वातयः प्रामुख्येण जलवायु-परिवर्तनस्य मानव-निर्मितानि कारणानि वर्तन्ते । एतासु कार्बन्-डाइऑक्साइड् -[अङ्गाराम्लवायुः] उच्च-उत्सर्जन-शीलःपरिगण्यते । यदा वयं तैल-कृष्णाङ्गार-प्राकृतिकवाति-प्रभृतीनां ईन्धनानाम् उपयोगं कुर्मः, अथवा वृक्षाणाम् उच्छेदनं कुर्मः तदा कार्बन्-डाइऑक्साइड् -[अङ्गाराम्लवायुः], पर्यावरणे मिश्रीयते । औद्योगिक-कारणैः विविधैः वाहनैः च उत्सृष्टस्य धूम्रस्य पर्यावरणे सञ्जायमानं सम्मिश्रणं हि जलवायुं पर्यावरणञ्च दूषयति।

पर्यावरणस्य परिभाषा

पृथ्वी-जल-तेजोवायु-आकाशेति पञ्चमहाभूतानि अस्मान् परितः प्रवर्तन्ते । एतेषां पञ्च-महाभूतानां समवायः एव परिसरः आहोस्वित् 'पर्यावरणम्' इति पदेन व्यवह्रियते। एवमपि अवगन्तुं शक्यते यत् मनुष्यो यत्र निवसति, यत् खादति, यत् वस्त्रं धारयति, यज्जलं पिबति, यस्य पवनस्य सेवनं करोति,तत्सर्वं पर्यावरणम् इति शब्देन अभिधीयते। अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते। यज्जलं यश्च वायुः अद्य उपलभ्यते, तत्सर्वं मलिनं दूषितं च दृश्यते।

भौतिक-पर्यावरणं प्रकृत्या प्रदत्तं प्राणतत्त्वं रक्षा-कवचं च वर्तते । जीवमात्रस्य विकासाय पर्यावरणशुद्धिः आवश्यकी वर्तते । एवमपि अवगन्तुं शक्यते यत् 'परितः आवृणोतीतिपर्यावरणम्।' अस्मान् परितः भूमण्डलं जलराशिः वायुवृत्तं तेजोमण्डलं नभोमण्डलं चेति पञ्चमण्डलानि सन्ति । एतेषां प्रभावेण ऋतुचक्रं प्रवर्तते ।

प्रवर्तमानं पर्यावरणम्

सम्प्रति न केवलं भारते अपितु समस्ते भूमण्डले प्राकृतिकम् असन्तोलनं समुत्पन्नम् । कुत्रचिद् अनावृष्टिः अतिवृष्टिः च भवतः साम्प्रतम् । वैज्ञानिकानां मन्तव्यानुसारेण केवलं पृथिव्यामेव जीवनं वर्तते, तदपि प्रदूषणेन शीघ्रमेन विनाशम् एष्यति ।अनेन असन्तोलनेनविषण्ण-कर्कट-हृदयरोग-रक्तचापादयः असाध्याः रोगाः समुत्पद्यन्ते ।

प्रवर्तमान-पर्यावरणस्य अपरिहार्यत्वम्

जनसंख्याविस्फोटेन औद्योगिकीकरणेन व प्रदूषणस्य एषा समस्या समुत्पन्नास्ति । पञ्चाशद्-वर्षपूर्वं विश्वस्य जनसंख्या द्वि-अर्बुदपरिमिता आसीत् । अधुना तु पञ्चार्बुदपरिमिता जाता ।

जनानाम् अवश्यकतापूर्तये उद्योगानां राजमार्गाणां जलावष्टम्भानां रेलमार्गाणां सञ्चार-साधनानां च विस्तरः अपेक्षितः,अतः स्वार्थनिरतेन मानवेन प्रकृतिकोषात् मृत्प्रस्तर-धातु-काष्ठादीनि परिलुण्ठितानि । यदि इत्थमेव प्रदूषणेन तापवृद्धिर्भवेच्चेत् तर्हि ध्रुवक्षेत्रे हिमगलनेन जलप्रलयः भविष्यति ।

मुख्यरूपेण भूमि-जल--वायु-ध्वनि-प्रदूषणानि सञ्चारितानि । वायुना कीटाणवः इतस्ततः नीयन्ते । वायुना विना न जीवन्ति जीवधारिणः । शिलातैल-चालितानि यानानि उपग्रह-प्रक्षेपक-राकेट्-यानानि च प्रतिक्षणं विषमिश्रितं धूमं वायौ मिश्रयन्ति ।

पर्यावरणस्य प्रदूषणात् समुत्पन्नाः समस्याः

अनेन प्रदूषणेन भूमेः शीतोष्णपरिकरबन्धः विच्छृंखलितः भवति ।मलमूत्र-प्रणालीनां तैल-शोधक-रसायनानां प्रदूषित-जलेन कूप-नदी-जलाशयानां जलराशिः विषाक्तः भूत्वा विषूचिका-पाण्डु-जलोदर-रोगान् जनयति । कीटनाशकानां वर्धमानेन प्रयोगेण पृथिव्याः अन्नफलादीनि प्रदूषितानि जायन्ते ।

महानगरेषु वाहनानां निर्बाध-प्रचलनेन ध्वनि-प्रसारयन्त्र-विज्ञापनेन नूतनयन्त्राणां निनादेन कर्णस्फोटकध्वनिः रात्रिन्दिवं समुत्पद्यते तेन मानवस्य मनःशान्तिः विलुप्ता, जनाः अनिद्रारोगेण विक्षिप्ताः इव सन्ति ।

पर्यावरण-प्रदूषणस्य निरोधाय केचन समुपायाः

पर्यावरण-प्रदूषण-निरोधाय जनाः यत्र तत्र ष्ठीवनं मलमूत्र-उत्सर्जनं नैव कुर्युः । गृहस्य रथ्यायाश्च प्रणाल्यः स्वच्छाः स्युः । बालकाः युवकाः, कृषकाः युवत्यश्च विद्यालयेषु, उद्यानेषु क्षेत्रेषु गृह-उद्यानेषु च आधिक्येन वृक्षारोपणं कुर्युः । वृक्षच्छेदकानां कृते दण्डव्यवस्था भवेत् । महानगरेषु मध्ये मध्ये सघनानां हरितानाम् उद्यानानां विकासेन वायु-प्रदूषणं न्यूनं कर्तुं शक्यते ।

वस्तुतः समस्यानां निराकरणं युक्तिसंगतेन समाधानेन सम्भवम् । वर्तमानयुगे पर्यावरणशोधनस्य परमावश्यकता अनुभूयते ।

वैदिक-सनातन-पद्धतौ पर्यावरणस्य महत्वम्

प्रबुद्धाः भारतीयाः पुरा वायु-शुद्ध्यर्थं हवनादिकं नित्य-कर्मत्वेन कुर्वन्ति स्म । ते वृक्षारोपणं कुर्वन्तः सूर्य-पवन-वरुण-वनस्पतीनां स्तुतिञ्च गायन्ति स्म । येन ते सुखेन स्वजीवनं यापयामासुः ।

अद्यत्वे न कश्चन तादृशः देशः वर्तते यो हि पर्यावरण-सङ्कटस्य निरासार्थं विचार-मन्थनं नैव करोति । एतदर्थं भारतमपि चिन्तितमस्ति । परञ्च यत्र अपरे देशाः भौतिक-चाकचिक्येन सर्वस्वमपि प्रायेण प्रणाशितवन्तः, तत्रैव भारतस्य पार्श्वे साम्प्रतमपि सुबहु अवशिष्यते । पाश्चात्य-देशाः प्रकृतिम् अतितरां प्रदूषयन्ति, काननानि उच्छेद्य वज्रचूर्ण-प्रस्तर-काननानि निर्मितवन्तः। न ते अस्य गम्भीर-परिणाम-विषये विचारितवन्तः ! प्रकृति-संरक्षणस्य कश्चन संस्कारः अखण्ड-भारतभूमिम् अतिरिच्यनान्यत्र दृश्यते ।

वैदिक-सनातन-परम्परासु प्रकृति-संरक्षणस्य सूत्राणि सर्वत्र समुपलभ्यन्ते । भारते प्रकृति-पूजनं हि प्रकृति-संरक्षणत्वेन आमान्यते । भारतीय-संस्कृतौ भारतीय-वाङ्मये च पादपानां वृक्षाणां नदीनां पर्वतानां ग्रह-नक्षत्राणाम् अग्नि-वायु-प्रभृतीनां प्रकृतेः च विभिन्न-रूपाणां सम्बन्धः मानवीय-जीवनेन साकं ख्यापितः । वृक्षाःसन्तति-रूपाः सरितश्च मातृ-रूपाः ग्रह-नक्षत्र-पर्वताः च देवतुल्याः परिगणिताः सन्ति । भारतस्य चिन्तकाः कवयः वैज्ञानिकाः ऋषयः मुनयश्च प्रकृति-संरक्षणं मानव-स्वभावञ्च सम्यक्तया अवगच्छन्ति स्म। महाकविः कालिदासः स्वीये 'कुमार-सम्भवम्'- इति महाकाव्ये प्रप्रथमे श्लोके हिमालयं देवतात्म-रूपेण वर्णयति -'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, हिमालयो नाम नगाधिराजः।'

ते नाम जानन्ति स्म यत् स्वीय-क्षणिक-लाभार्थं मानवः अनेकेषु अवसरेषु गभीरां त्रुटिम् आचरति, आत्मनः एव हानिञ्च आपादयति। अत एव ते प्रकृत्या साकं मानव-सम्बन्धान् विकासितवन्तः, येन प्रकृतेः अपकर्षणं रोद्धुं शक्येत । इदमेव कारणं यत् प्राचीन-कालात् भारते प्रकृत्या साकं महत्वपूर्ण-संस्कारः ऋषिभिःप्रतिष्ठापितः।

एवं सत्यपि,भारते भौतिक-विकास-स्पर्धायां प्रकृतिः पददलिता सञ्जाता। परञ्च, एतदपि सत्यमेव यत् यदि एताः परम्पराः नाभविष्यन् चेत् भारतस्य स्थितिः इतः परमपि गभीरे संकटे समापन्नस्य कस्यचन पश्चिमीय-देशस्य सदृशी अभविष्यत् । वैदिक-सनातन-परम्परासु सर्वत्र प्रकृतेः संरक्षणं सविशेषं निर्दिष्टम्। एतासु परम्परासु प्रकृत्या साकम् अस्मदीयः कियान् घनिष्ठः सम्बन्धः वर्तते इति तथ्यं तु अमुना प्रमाणेन एव अवगन्तुं शक्यते यत् जगतः प्राचीनतमस्य ग्रन्थस्य ऋग्वेदस्य प्रथमः मन्त्रः अग्नेः स्तुतौ साक्षात्कृतः - 'अग्निमीळे पुरोहितं... रत्न-धातमम्' इति ।

वैज्ञानिकी भारतीया जीवन-पद्धतिः

भारतीया जीवन-पद्धतिः वैज्ञानिकी वर्तते । आहोस्वित् एवं वक्तुं शक्यते यत् प्रत्येकमपि भारतीया परम्परा वैज्ञानिक-रहस्यान्वितास्ति । एतानि रहस्यानि प्रकटितानि स्युः ।'जीवतु जीवयतु चे' त्यस्ति भारतस्य सनातन-दर्शन-सिद्धान्तः । अस्य सह-अस्तित्वस्य सिद्धान्तः एव प्रकृतिं प्रति एनम् अधिकतरं सम्वेदनशीलं विदधाति । वैदिक-वाङ्मये प्रकृतेः प्रत्येकमपि अङ्गस्य संरक्षणस्य सम्वर्धनस्य च निर्देशः प्राप्यते । अस्माकम् ऋषयः अवगच्छन्ति स्म यत् पृथिव्याः आधारत्वेन वर्तते - जलम् अरण्यञ्च । अत एव 'यज्ञ-प्रक्रिया' नाम 'प्रदान-प्रक्रिया' इति ख्यापयन्तः ते कथयन्ति - 'यज्ञात् भवति पर्जन्यः पर्जन्याद् अन्न-सम्भवः' अन्नाद् भवन्ति भूतानि यज्ञः कर्म-समुद्भवः।'...

काननं नाम आनन्ददायकमिति वर्णयन्तः अस्मदीयाः ऋषयो निगदन्ति-'अरण्यं ते पृथिवी स्योनमस्तु।' इदमेव कारणं यत् भारतीय-

जलवायु-परिवर्तनस्य प्रत्यक्ष-प्रभावः

जीवने ब्रह्मचर्यम्, वानप्रस्थम् संन्यासञ्चेति आश्रम-चतुष्टये त्रयस्य साक्षात् सम्बन्धः अरण्येन साकं वर्तते। वयं वक्तुं शक्नुमः यत् एतेषु काननेषु एव भारतस्य सांस्कृतिक-रिक्थस्य सम्वर्धनं सञ्जातम्। भारतीय-संस्कृतौ वृक्षाः देवतात्वेन पूज्यन्ते । एतस्माद् कारणात् वैदिक-सनातन-पन्थानुयायिनः भारतीयाः स्वभावतः एव वृक्ष-संरक्षकाः भवन्ति । सम्राजः विक्रमादित्यस्य अशोकस्य च शासनावधौ वनानां रक्षा प्राथम्याधारेण विधीयते स्म । विष्णुगुप्तः चाणक्यः स्वीये सुख्याते 'अर्थशास्त्रे' व्याहरत् यत् आदर्श-शासन-व्यवस्थायाम् अनिवार्य-रूपेण अरण्यपालानां नियुक्तिः स्यात् ।

अस्माकं महर्षयः सम्यक्तया जानन्ति स्म यत् वृक्षेषु अपि चेतना प्रवर्तते । अत एव ते मानव-तुल्याः परिगण्यन्ते । एतद्विषयकाः सन्दर्भाः ऋग्वेदे, बृहदारण्यकोपनिषदि, पद्मपुराणे, मनुस्मृतौ अन्येषु चानेकेषु ग्रन्थेषु लभ्यन्ते । छान्दोग्योपनिषदि ऋषिः उद्दालकः स्वीय-पुत्रं श्वेतकेतुम् आत्मनः स्वरूपं वर्णयन् कथयति यत् वृक्षाः जीवात्मना समन्विताः भवन्ति, अपि च, मनुष्यवदेव सुखानि दुःखानि चानुभवन्ति । भारतीय-दर्शनानुसारेण एकः वृक्षः मनुष्यस्य दशभिः पुत्रैः तुल्योऽस्ति-'दशकूपसमावापीः दशवापीसमोह्रदः दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमोद्रुमः।'

भारतीयाः गृहे तुलसी-पादपं साग्रहं कथं धारयन्ति - इति तथ्यं साम्प्रतं सुसिद्धं यत् अयं पादपः मानवाय सर्वाधिकं प्राणवायुं प्रापयति । तुलसी-पादपे अनेके औषधीय-गुणाः अपि सन्ति । पिप्पलःअपि पर्यावरणे सर्वाधिकं प्राणवायुं प्रसारयति, अत एव भारतीयाः पिप्पलं नियमितरूपेण देवतुल्यं मत्वा पूजयन्ति । अद्यत्वेऽपि कुटुम्बस्य सामान्या गृहिणीस्वीयं अबोधं बालं सहजतया बोधयति यत् पादपाः वृक्षाः च रात्रौ नैव स्पर्शनीयाः प्रतोदनीयाः वा यतो हि रात्रौ एते स्वपन्ति ।

देवाधिदेवः महादेवः बिल्व-पत्रैःकण्टालुना [धस्तूरेण] च प्रसन्नो भवति । अतः शिवभक्ताः सविशेषं बिल्वपत्र-कण्टालु-वृक्षान् संरक्षन्ति ।वट-पूर्णिमायाः आमलकी-नवम्याः च पर्वणोः आयोजनं तदैव सम्भाव्यते यदा हि वटवृक्षाः आमलकी-वृक्षाः च पृथिव्याम् अवशिष्टाः स्युः । विद्या-देव्यै भगवत्यै सरस्वत्यै पीत-पुष्पाणि रोचन्ते । वैभव-प्रदायिन्यै महालक्ष्म्यै कमलानि पाटलानि च रोचन्ते। विनायकःश्रीगणेशः दूर्वा-पत्रैः प्रसीदति । सनातन-धर्मस्य प्रत्येकमपि देवः देवी वा पशु-पक्षिणां पादप-वृक्षाणां प्रकृतेः च विविधानाम् अङ्गानां संरक्षणार्थं सबलं सविशेषं च सन्दिशति । एतादृश्याः वैज्ञानिक्याः पर्यावरण-चेतना-पूर्णायाः च जीवन-पद्धत्याः अङ्गीकरणेन एव वयं आधुनिकेऽस्मिन् जीवने सम्मुखीक्रियमाणाः पर्यावरण-समस्याः समाधातुं निश्चयेन सफलाः भविष्यामः।

लेखकानां कृते निवेदनम्

समोदं संसूचयामो यत् दिल्लीतः प्रकाश्यमाना संस्कृत-संवादनाम्नी पाक्षिकी पत्रिका भवतां समेषां संस्कृतानुरागिणां सृजनात्मकलेखान् गद्यत्वेन पद्यत्वेन वा आमन्त्रयति। तत्र भवल्लेखभाषा सुसंस्कृत परिष्कृत सरसा स्वकल्पिता औचित्यपूर्ण कल्याणवाहा आधुनिकभावभरिता समाजिकचैतन्यसम्भृता च स्यात्। आशास्महे भवन्तः निजपरितः जायमानानां नवीनानां घटनानां कार्यक्रमाणां च समाचारमत्र sanskritsamvad@gmail.com, सम्प्रेष्य संस्कृतसंस्कृत्योः प्रचाराय नैजं योगदानं प्रदास्यन्ति।

- संवादाय यान् लेखान् प्रेषयेयुः ते कागदस्य एकस्मिन् एव पार्श्वे लिखेयुः। पङ्क्तीनां मध्ये पर्याप्ततया अवकाशो भवेत्।
- लेखाः स्फुटैः अक्षरैः संयोजनं कारयित्वा प्रेषयन्ति तर्हि उत्तमम्।
- लेखस्य मूलं प्रति प्रेषयेयुः हस्तलिखितछायाप्रतिलेखाः न स्वीक्रियन्ते।
- लेखेषु, गीतेषु वा कुत्रापि राष्ट्रविरोधः व्यक्तिविरोधश्च न स्यात्।
- लेखस्य आदौ अन्ते वा लेखकस्य नाम अवश्यम् उल्लिखितं स्यात्।
- प्रसंगविशेषनिमित्तीकृत्य रचितः लेखः मासात् पूर्वम् एव प्रेषणीयः।
- कथाम् लेखञ्च येऽनुवादं कृत्वा प्रेषयितुम इच्छेयुः ते मूललेखकस्य अनुमतिपत्रं प्राप्य एव प्रेषयेयुः।
- ई-मेल् माध्यमेन अपि लेखादिकं प्रेषयितुं शक्यम्। तदा तु वाक्मैन-चाणक्यफोण्टद्वारा पेजमेकर इत्यस्मिन् देवनागरीलिप्यां मुद्रितैव सामग्री प्रकाशनाय सौकर्यं भवति।
- लेखाः पी.डी.एफ स्वरूपेऽपि स्वीक्रियते।
- संस्कृतजगद्वार्तासु केवलं संस्कृतभाषायामेव प्रेषणीयः।

देशस्य द्वादज्योतिर्लिङ्गस्य पूजनं परम्पराआधारित, शैवमहोत्सवस्य शुभारम्भः

उज्जैन। महाकालस्य नगरी उज्जैन्यां देशस्य द्वादसज्योतिर्लिंगस्य पूजनं परम्परायामाधारित शैव महोत्सवस्य शुभारम्यो अभवत्। शैवप्रदर्शन्या अपि शुभारम्भो अभवत्।

अस्मिन्नवसरे मुख्यमंत्री शिवराजसिंहचौहान, संघप्रमुख

नृसिंह घाटस्थित संतउदासीन आश्रमे महोत्सवस्य शुभारम्भः संकराचार्य दिव्यानन्दजीतीर्थ व अन्य साधुजनानाम् उपस्थित्यां दीपप्रज्वाल्य ज्योतिर्लिंग व अवन्तिकानाथ पुस्तकस्य विमोचनमभवत्। भारतीय डाकविभाग माध्ययेन डाकपत्र व पोस्टकार्ड इत्यस्यापि प्रचलनभगवत्। वेदमूर्ति दुर्गादासअंबादासमूले महोदयं महाकालेश्वर वैदिकालंकरणं प्रदत्तवान। इतः पूर्वं मोहनभागवत, भाजपाअध्यक्ष अमितशाह, भाजपाराष्ट्रियमहासचिव कैलाशविजयवर्गीय अपि उज्जैन्यां आगतवान। माधवसेवान्यास भवने मोहनभागवत उक्तवान यत् शिवदर्शने समरसतायाः भावः समाहितोऽस्ति। मुख्यमंत्री चौहान उक्तवान् यत् शैवमहोत्सवस्य परम्परा अत्यन्त प्राचिनोऽस्ति। सम्राट विक्रमादित्यस्य कालेऽपि शैवमहोत्सवस्यायोजनं भवति स्म।

ज्ञान विज्ञानस्य निधिरस्ति संस्कृतसाहित्यम्-प्रो.शारदाशर्मा

दिनेश शर्मा

नवदेहली। संस्कृत-साहित्ये सम्पूर्ण ज्ञान विज्ञानं निहितोऽस्ति। प्राचिन भारत उत्कृष्ट ज्ञानविज्ञानस्य केन्द्रः आसीत। भारतीय मान-सम्माने, गौरवं, अस्मिता, संस्कृति, सभ्यता आदयः रक्षा हेतु अस्मान् संस्कृतस्य अधिक आवश्यकताऽस्ति। संस्कृतभाषा अनेकतायाम् एकतायाः सन्देशः आदिकालादेव प्रदादाति। संस्कृति, सभ्यत, लोकव्यवहारः, आदर्शशासनव्यवस्था, गणित, राजनीति, भूगर्भविज्ञानम्, परमाणुविज्ञानम्, ज्योतिषम्, योगः, दर्शनादि समस्त विद्याः संस्कृतसाहित्ये अस्ति।

विचारोऽयं दिल्ली संस्कृतआकादमी दिल्लीसर्वकार माध्यमेन कालिन्दिमहाविद्यालय पटेलनगरनई दिल्ली स्थित महाविद्यालय स्तरीय चित्राधाारित श्लोकरचना प्रतियोगिता समारोहस्य'' मुख्यातिथि दिल्लीविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागगाध्यक्ष प्रो. शारदाशर्मा व्यक्तवती।

अस्मिनवसरे विशिष्टातिथिरुपे उपस्थित दिल्लीसंस्कृतआकादम्याः उपाध्यक्षा डॉ. कान्ताभाटिया उक्तवती यत् आधुनिकयुगे शिक्षायाः क्षेत्रे अनेक आधुनिकविद्यालयः, महाविद्यालयः संस्कृत पठनाय छात्रान् प्रेरयति। अस्मिन् प्रतियोगितायां विंशत्याधिक (20) प्रतिभागि भागं गृहीतवन्तः।

कार्यक्रमः कालिन्दिमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य सौजन्येन् आयोजितमगवत् अस्मिन्नवसरे श्रीलालबहादुशास्त्रीसंस्कृतविद्यापीठस्य साहित्यविभागीयाचार्यः डॉ. भागीरथिनन्द, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालस्य संस्कृतविभागीयाचार्यः संतोषकुमारशुक्ला एवं दिल्ली विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागीयाचायंः डॉ. रंजीतवेहरा समेत अनेक गणमान्य जना उपस्थिताः आसन्

पटौदी गुरुग्रामे जनपदमित्रसम्मेलनं सञ्जातम्

वार्ताहरः प्रमोदः। पटौदी गुरुग्रामः। हरियाणा संस्कृतभारती, गुरुग्रामः जनपदमित्रसम्मेलनस्य भव्यम् आयोजनं पटौदस्थे आश्रम-हरिमंदिर- संस्कृत -महाविद्यालये कृतवती । अस्मिन्नवसरे संस्कृतभारत्याः उत्तर-क्षेत्र-संघटन-मंत्री श्रीमान् जयप्रकाशः मुख्यवक्ता आसीत् । सम्मेलनस्य अध्यक्षः

संस्कृतभारती, हरियाणायाः प्रान्त-उपाध्यक्ष डॉ श्रेयांश द्विवेदी आसीत्। सम्मेलनस्य प्रवर्तकः आचार्य मदनमोहनभट्टः तथा श्री प्रमोदः शास्त्री संयोजकः संस्कृतभारती ,गुरुग्रामः संयोजनं मञ्चसञ्चालनञ्च कृतवान् । अस्मिन्नवसरे डॉ चतुर्वेदी जी , श्री सुरेंदर जी DP , श्री दयानन्द जी , डॉ अश्विनी शर्मा, श्री छवीश जी, श्री कृष्ण कुमारः शास्त्री, श्री अमनदीपः, श्री रामपाल जी, श्री देवेन्द्र कुमार जी, श्री आर पी पाण्डेय जी, श्री हरीश तलूजा जी , श्री अनिल कुमार, श्री सतेन्द्र कुमार, श्री संजय कुमार, श्री राजेश कुमार, श्री सतबीर सिंहःप्रभृतयः अनेके संस्कृतानुरागिणः सोत्साहेन समुपस्थिताः आसन् ।

पाठकानां कृते सूचनाः-

कृपया संस्कृत-संवादः पाक्षिकवार्तापत्रस्य ग्राहकत्वं स्वीकर्तुं पञ्चवार्षिकशुल्कं रु ६००/- (संस्थादीनां कृते) द्विवार्षिकशुल्क रु. २४०/- (व्यक्तीनां कृते) मनिऑर्डरः, चैकः ड्राफ्टः, इत्यनेन 'संस्कृत-संवाद' इतिनाम्नः सम्पादकीयकार्यालये प्रेषयेयुः। अथवा अस्यां वित्तकोषसंख्यायां (A/C) शुल्कराशिः प्रेषयितुं शक्यते। वित्तकोषविवरणम्-

Sanskrit samvad,
Current A/C No. 22490200000142,
Indian Overseas Bank, Yamuna Vihar,
Delhi-110053
IFC Code- IOBA0002249

ओ३म्

भारत में फैले सम्प्रदायों की निष्पक्ष व तार्किक समीक्षा के लिए उत्तम कागज, मनमोहक जिल्द एवं सुन्दर आकर्षक मुद्रण (द्वितीय संस्करण से मिलान कर शुद्ध प्रामाणिक संस्करण)

सत्य के प्रचारार्थ

सत्यार्थ प्रकाश

सत्य के प्रचारार्थ

• प्रचार संस्करण (अजिल्द) 23×36÷16	मुद्रित मूल्य 50 रु.	प्रचारार्थ 30 रु.	प्रचारार्थ मूल्य पर कोई कमीशन नहीं
• विशेष संस्करण (सजिल्द) 23×36÷16	मुद्रित मूल्य 80 रु.	प्रचारार्थ 50 रु.	
• स्थूलाक्षर सजिल्द 20×30÷8	मुद्रित मूल्य 150 रु.		प्रत्येक प्रति पर 20% कमीशन

10 या 10 से अधिक प्रतियाँ लेने पर विशेष अतिरिक्त कमीशन

कृपया, एक बार सेवा का अवसर अवश्य दें और महर्षि दयानन्द की अनुपम कृति **सत्यार्थ प्रकाश** के प्रचार प्रसार में सहभागी बनें

आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट
427, मन्दिर वाली गली, नया बांस, दिल्ली-6
Ph. :011-43781191, 09650622778
E-mail : aspt.india@gmail.com

अस्माकं प्रेरणास्त्रोतः- स्व.पं० रामकिशोरशर्मा,
परामर्शकाः-डॉ.रमाकान्तशुक्लः, डॉ.रवीन्द्रनागरः, डॉ.धर्मेन्द्रकुमारः, डॉ.बलदेवानन्दसागरः, आचार्यपंकजः,
सम्पादिका-मञ्जूशर्मा, उपसम्पादकः- डॉ. सन्नीकुमार, संदीप कुमार उपाध्याय, राजेशकुमारझा, प्रबन्धसम्पादकौ- वेदप्रकाशशर्मा, नेहाशर्मा च,

स्वत्वाधिकारिण्या, मुद्रिकया, प्रकाशिकया सम्पादिकया च मञ्जूशर्ममहोदयया राहुल-ऑफसेट-प्रिंटर्स, 521/8 कृष्णागली सं. 14, मौजपुरनगरम्, देहली-53तः मुद्रापयित्वा ए-2/32, वजीराबादमार्गः भजनपुरा, देहली-53 इत्यतः प्रकाशितम्।
दूरभाष : 09311086751 ई-मेलः sanskritsamvad@gmail.com, RNI No. : DELSAN/2011/38660 DL(E)-21/5379/2014-16 राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य अनुदानेन प्रकाश्यमानं पत्रमिदम्।